

GÖRECELİ TARİH ANLAYIŞINA BİR ÖRNEKLEME: BAĞDAT KÜTÜPHANESİ GERÇEKTEN TAHRİP EDİLDİ Mİ?

Metin YILMAZ (*)

Özet

Bu makale, önemli bir tarihî olayla ilintili yanlış algulama, veya belirsizlikleri doğrulamayı amaçlamaktadır. Bu olay, Bağdat Kütüphanesinin tahrip edilmesidir. Yaygın inanışa göre M.1258 yılında Moğol ordusunun Bağdat'a girmesiyle bu kütüphane tamamıyla tahrip edilmiştir. Oysa, detaylı olarak konu araştırıldığında ne eski ne de yeni tarihî kaynaklarda, çok azı müstesna, bu olaya yer verilmemiştir. Bununla birlikte Bağdat Kütüphanesinin tahribine ilişkin anlatılar güvenilir değildir. Sonuç olarak, bu iddia insanlar arasında dolaşan yaygın söylentiden ibarettir.

Anahtar Kelimeler: Tahrip, Bağdat Kütüphanesi, Moğol, İstilâ, Abbâsî.

The Case of Baghdad Library: as an Example of Relative History: Was it Really Plundered?

Abstract

This article aims at correcting a misunderstanding or abused subject related to an important historical event. This event is the plunder of Baghdad's Library. According to the common thought, this library was plundered by Mongol soldiers during their entering Baghdad in A.D. 1258. However, when it is examined in detailed, it is found that neither old nor new sources concerning this event did not mention about it. In addition, the narratives that talk about the plunder of Baghdad's Library are not authentic narratives. As a result, this claim is just a tittle-tattle that circulates among the lay people.

Key Words: Plunder, Baghdad's Library, Mongol, Invasion, Abbasid.

*) Araş. Gör. Dr., Ondokuz Mayıs Ün. İlahiyat Fakültesi İslâm Târîhi ve Sanatları Anabilim Dalı.
(e-posta: tahaeymen@hotmail.com)

Giriş

Asrımız tarihçileri arasında kabul gören, tarihin gayesinin geçmişin nesnel gerçekliğini aramak olduğu tezinin doğruluğu, 21. yüzyılın ideolojik ve sübjektif tarih anlayışının tasallutundan kurtuluş asrı olabileceği ümidini kuvvetlendirmektedir. Tarihsel gerçeklik ya da nesnelliğin dahi inkar edildiği, tarih ilmînin varlığıyla yokluğunun tartışıldığı¹ bir düzlemde postmodernist kuramın etkisiyle, birincil kaynakların titiz bir şekilde irdelenmesine dayanan bilimsel tarih nosyonunu tehlikeye düşürecek ideolojik tarih okuyuşunun bir an önce terk edilmesi kaçınılmaz görülmektedir.

Tarih kitaplarının, yazarların ürünü olduğunu ve bu yazarların da belirli kültür ve ideolojilerini geçmişe taşıdıklarını unutmamak gerekir. Bu gerçek, tarihçinin geçmişin bilgisini nasıl elde edeceği, bunda bütünüyle nasıl başarılı olacağı ve bizimle olması mümkün olmayan geçmişin nesnellik içerisinde bugüne nasıl aktarılacağı gibi birtakım soruları gündeme getirmektedir. Artık az sayıda da olsa tarih metodu kitaplarında araştırma usulüyle ilgili detaylandırmalar mevcut olmakla birlikte, içsellığe yönelik psikolojik, sosyolojik, siyasî ve felsefî açılımlara çok fazla yer verilmediği görülmektedir. Bu da kendi dönemlerinin entelektüel hayatında belirleyici olan tartışmalar ve kuramların sadece çoğunluk tarafından müdafaa edildiği için kendi değerlerinin dışında, tartışmasız kabulüne sebep olmuştur.

İrksal, dinsel ve mezhepsel ayrımların, ekonomik çıkarların, idarecilere yakın olma anlayışının geleneksel İslâm Tarihi yazıcılığını nesnellikten uzaklaştırdığını söyleyebiliriz. Alt yapı olarak bulunduğu şartların çok üzerinde güvenilir ve modern tenkit metotlarına sahip olmasına rağmen, hadis tenkit metotlarının İslâm Tarihi yazıcılığında kullanılmaması mezkûr sorunu daha da derinleştirmiştir.

Şia Sünnî ayrışmasını ve Emevî saltanatıyla birlikte gelişim içerisine giren diğer dinsel akımlar arasındaki farklılaşmayı tarihî olayların aktarımında ideolojik bir unsur olarak rahatlıkla görebiliriz. Hilâfetin el değiştirdiği her dönemde bir yandan dinî içerik kazandırarak kutsama, diğer yandan ise tekfire varacak suçlamalar sadece o günün konjunktürü içerisinde söylem olarak kalmamış, sorunun halli günümüze intikal etmiştir. Elinde göreceli şekilde yargılama lüksü bulunmayan gerçek tarihçi ise hakikate ulaşmada tüm veriler arasındaki insicama veya ihtilâflara bakarak mantıksal çıkarımlar sonucu gerçek bilgiye ulaşabilme zorunluluğuyla baş başa kalmıştır. Aksi bir tarih okuyuculuğunun, yani söz konusu zaman dilimindeki farklılaşmalara taraf olmanın, çoğunluğun kabulü dahi olsa, bizi savunucu tarih anlayışından öte götürmeyeceği kanaatindeyiz.

Söz konusu problemin temel nedenlerini daha iyi biçimde algılama ve nesnellığe ulaşmaya örneklik teşkil etmesi açısından incelemeye aldığımız Bağdat Kütüphanesinin tahrip edilip edilmediği gerçeğinin kültürel ve siyasî açıdan önemli bir vakıanın açığa çıkmasına olanak tanıyacağı kanaatini taşımaktayız. Çalışmanın özü kasıtlı genel kabulle aykırı duruştan, popülist yaklaşımdan uzak, sağlıklı bilgiye ulaşma çabasından öte değildir. Daha açık ifadeyle Bağdat'ın genel olarak tahribiyle ilgili rivayetleri karşılaştı-

1) Evans, Richard J., *Tarihin Savunusu*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, Ankara, 1999, s.10-11.

mak ve muhteva tenkidinde bulunmak, ravilerin siretleriyle rivayetleri arasındaki mutabık veya ihtilâflı noktalara işaret ederek fazla yoruma kaçmadan tarihin bir kesitinde yer alan çeşitlemelerini ortaya koymaktır.

İskenderiye Kütüphanesinin yakılması iddiasına karşı² Müslüman tarihçilerin yoğun tepkisi ve aksini ispat çabası, temelde her ne kadar Hz. Ömer (öl.23/644)'in hilâfeti gibi seçkin bir dönemde aklama çabası gibi görünse de, öne sürülen deliller mantıkî ve objektif olarak değerlendirilmek durumundadır. Zira rivayetin kaynağı 650/1252 yılına dayanmaktadır. Mısır'ın fethi ise çok önceleri gerçekleşmiştir. Ayrıca vakıanın anlatılış biçimi kabulü mümkün olmayan niteliktedir. Kitapların altı ay süre boyunca 4000 hamamda tedricen yakılması ve bu hamamlarda kitaptan başka herhangi bir yakıt kullanılmaması gibi mantık sınırlarını zorlayan bir rivayetin daha başlangıçta güven mefhumunu yitirdiği düşünülebilir. Bu sayılar ve tarihler her müellifin kitabında farklılık göstermiştir. Bir anda kütüphaneyi yakmak ve kurtulmak varken, ordu komutanlarının kitapların hamam tellâlları tarafından yakılıp yakılmadığını kontrol etmesi için bir kısım askerlerini tahsis etmesi akla muhalif bir durum gibi görülmektedir. İskenderiye Kütüphanesinin tarihçesi incelendiğinde Müslümanlarca tahrip edilip edilmediği gerçeği ortaya çıkmaktadır. İskenderiye Kütüphanesinin araştırma konumuzun dışında olması nedeniyle detaya inmenin gereksiz olduğunu düşünüyoruz³.

İskenderiye Kütüphanesinin savunusunu yapan ve rivayetleri ince noktalarına kadar tetkik eden Müslüman tarihçilerin aynı hassasiyeti Bağdat Kütüphanesi için gösterip göstermediklerini her muasır tarih okuyucusu ve araştırmacısının kendisine sorması kaçınılmazdır.

Kütüphane Tahribine İlişkin Tarihî Rivayetler ve Gerçeklik Boyutu

Bağdat'ın H.7./ M.13. (656 /1258) asırda Moğol istilâsı neticesinde zarara uğradığına, Hülagu'nun (H.657-663/M.1259-1265) emriyle birçok insanın katledildiğine dair bilgilere yer veren tüm temel tarih kaynakları tahribin gerçekleştiği hususunda ittifak hâlinedirler⁴. Bağdat Kütüphanesi ve kitapların yok edildiğine dair rivayetlere gelince, ta-

- 2) İlk olarak kütüphanenin halife Ömer b. Hattâb'ın emriyle Amr b. Âs tarafından yakıldığı iddiasını ortaya atan, Hristiyanlığın Yakubi fırkasından olan Halep Piskoposu Ebü'l-Ferec'dir. Umumî tarihinin Lâtinceye tercümesi ile birlikte bu fikir Avrupa'ya yayılmıştır. Ayrıca, Kâtib Çelebi'nin *Mizânü'l-Hak* isimli kitabında aynı bilgiler tekrarlanmıştır. Geniş bilgi için bkz. Mansur, Mehmed, *İskenderiye Kütüphanesini Müslümanlar mı Yaktı?*, Ankara, 1995, s.41-42.
- 3) Geniş bilgi için bkz. Kürd Ali, Muhammed, *el-İslâm ve'l-Hadârâtü'l-'Arabiyye*, Kahire, 1934, s.19-22; Mansur, *İskenderiye Kütüphanesi*, s. 41-52.
- 4) İbnü'l-Fuâtî, Kemâleddîn Ebü'l-Fazl Abdürrezzâk b. Tâceddîn Ahmed, *el-Havâdisü'l-Câmi'a ve't-Tecâribü'n-Nâfi'a fi'l-Mi'eti's-Sâbi'a*, nşr. Mustafa Cevâd, Bağdat, 1932, 328 vd.; Reşîdüddîn Fazlullah, *Câmi'u't-Tevârîh (Târîhu'l-Moğol)*, trc. Mûsâ Hindâvî, Fuâd Abdülmu'tî es-Sayyâd, Dâru İhyâi'l-Kütübü'l-'Arabiyye, ty., .II, 284 vd.; İbn Kesîr, İmâdüddîn Ebü'l-Fidâ İsmâil el-Kureşî ed-Dimaşkî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1977, XIII, .201-203; İbn Haldûn, *Târîh*, Kahire, 1999, VI, 1105-1106; Hasbek, Ca'fer Hüseyin, *el-'Irâk fi 'Ahdü'l-Moğol*, Bağdat, 1968, s.44-55; Grousset, René, *Bozkır İmparatorluğu (Attila/Cengiz Han/Timur)*, trc. M.Reşat Uzmen, İstanbul, 1980, s.337-339.

rihçiler ya kendi aralarında, özellikle yok ediliş biçiminde, ihtilâfa düşmüşler ya da, kütüphanenin akıbetine dair en küçük bilgiye dahi yer vermemişlerdir⁵.

İstilâ sonucunda kütüphanenin ve kitapların akıbeti ile ilgili daha sağlıklı sonuca ulaşabilmek için tarihçilerin anlatım biçimlerini sıralayarak, mesnetlerini ve çıkış noktalarını ortaya koymak yerinde olacaktır.

el-Kalkaşendî (öl.821-1406), İslâm şehirlerindeki kütüphanelerin muhtevasından bahsederken, Bağdat kütüphanelerinde⁶ sayılamayacak kadar fazla ve paha biçilemeyecek kadar kıymetli kitapların olduğunu belirttiikten sonra, kütüphanenin Hülagu'nun Bağdat'ı istilâsına kadar kullanıldığını, halifenin öldürülmesinden sonra kitapların bilinmeyen bir biçimde kaybolduğunu ve geride hiçbir iz bırakmadığını ifade etmektedir⁷. **el-Kalkaşendî** bu kısa bilgilendirmenin dışında her hangi bir teville kaçmamış, sadece kitapların akıbeti ile ilgili endişesini dile getirmekle yetinmiştir.

İbn Haldûn (öl.808/1406), Bağdat'ta öldürülen insan sayısına, çatışma öncesi ve sonrası ortaya çıkan iç çekişmelere dair bilgilendirmelerden sonra Bağdat Kütüphanesindeki tüm kitapların Moğollarca Dicle'ye atıldığını söylemiş, bunun gerekçesi olarak da Müslümanların fetih hareketleri esnasında Sâsânî topraklarına girdiklerinde kütüphanelerde bulunan tüm kitapları aynı şekilde nehirlere attıklarına dair rivayetlerin meycudiyetinden bahsetmiştir⁸. İlginçtir ki, **İbn Haldûn**'un ihtimal olarak ortaya attığı, Müslümanların Sâsânî topraklarındaki kütüphanelerin yok edilişi ile ilgili bilgiye başka bir kaynaktan ulaşma şansımız olmadı. Ayrıca, **İbn Haldûn** dayandığı bilgi kaynağını bize açıklamamaktadır. İnanış ve siyasî gaye olarak tamamıyla farklı olan iki milletin birbirlerinin intikamını almaya yönelik girişimleri kabul edilir görülmemektedir. Ayrıca, Mo-

5) el-A'sem, Abdülmü'min, "Hel Etlefe'l-Moğol Hakkan Mektebete Bağdâd", *Mecelletü'l-'Arab*, sy. 484 (Mart 1999), s.128. (Araştırmamızla isim benzerliği gösteren bu makale toplam üç sayfadan oluşmakta ve içerik olarak Bağdat Kütüphanesinin akıbetini delilleriyle ortaya koyacak kadar ikna edici bilgileri ihtiva etmemektedir. Kütüphanelerle ilgili birtakım soru işaretlerinin var olabileceğinden öte herhangi aydınlatıcı bilgilendirilmede bulunulmamıştır. Ayrıca aylık olarak yayına hazırlanan hakemsiz aktüel bir dergide yer alması nedeniyle referanssız ve bilimsel bir çalışmaya hüviyetinden uzaktır. Bununla birlikte beyan etmiş olduğu bir kısım modern Arap bilgi kaynaklarına rahat ulaşma ve kişisel bakış açısını değerlendirme noktasında bu kısa çalışmadan yararlanma imkânı bulduk).

6) el-Kalkaşendî Bağdat'ta çok sayıda kütüphanenin varlığından, ancak hacimli kitabı bünyesinde barındıran üçünün en büyük kütüphane olduğundan, bunlardan birisi olan halife kütüphanesinin ise Moğol istilâsında zarar gördüğünden bahsetmiştir (el-Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'sâ fi Sina'ati'l-İnşâ*, Beyrut, 1987, I, 537). İslâm kütüphaneleri konulu bir çalışma yapan Muhammed Mâhir Hammâde ise el-Kalkaşendî'nin halife kütüphanesi olarak isimlendirdiği kütüphanenin Beytül-Hikme Kütüphanesi olduğunu yadigâr etmiştir. Bağdat'ta Moğol istilâsı öncesi beş ayrı tip kütüphane bulunmaktaydı. Bunlar: Özel, kişisel kütüphaneler, halifelere ait kütüphaneler, mescit kütüphaneleri, medrese kütüphaneleri ve umumî kütüphanelerdi. İrili- ufaklı 36 kütüphanenin var olduğu rivayet edilmekle birlikte, bunların en meşhurları, Beytül-Hikme, Nizâmiyye, Dârü'l-'İlm (bu kütüphaneye istilâ öncesi 451'de çıkan yangın sunucu yok olmuştur) ve Müsta'sım'ın karargâhına yaptırmış olduğu iki ayrı kütüphanedir. Hammâde, Muhammed Mâhir, *el-Mektebât fi'l-İslâm, Neş'etühâ ve Tatavvürühâ ve Mesâdirühâ, Müessesetü'r-Risâle, ty. s.70; Ma'rûf, Nâci, Asâletü'l-Hadâratü'l-'Arabiyye*, Bağdat, 1969.

7) el-Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'sâ fi Sina'ati'l-İnşâ*, Beyrut, 1987, I, 537.

8) İbn Haldûn, *Tarîh*, VI, 1106.

ğolların, Sâsânî topraklarında yaptıkları uygulamalar hiç de Bağdat'tan aşağı kalır türden değildir⁹. O halde bu yakınlaşmanın nedeni nasıl açıklanabilir? Düşünülebilecek en kuvvetli ihtimal, ehli sünnet anlayışa karşı Fârisî Şîa'nın önyargılı yaklaşımının tezahürü ve geçmişteki ezilmişliğin telâfisi olabilir. İstilâ döneminde halife taraftarlarıyla Şîa arasındaki Bizans oyunları ve Bağdat'ın işgalinden şîanın sorumlu tutulması, buna bağlı olarak başta halifenin veziri olmak üzere Şîa ileri gelenlerinin Moğollara neredeyse davetiye çıkarması, tarihî arka plândaki ittifaktan daha çok o döneme ait intikam duygusunun yeşerdiğinin bir göstergesi olabilir¹⁰.

İbnü's-Sâî (öl.655/1275), başka bir kaynakta karşılaşma imkânı bulamadığımız farklı bir olaydan bahsetmektedir. "Moğollar atlarını koyabilmek için kitaplardan ahırlar bina ettiler. İnşaata yaparken de tuğla yerine kitapları kullandılar."¹¹

İbn Tağriberdî el-Atabekî (öl.847/1443)'nin daha mantıkî bir usul öne sürerek "Dünyadaki ilimleri ve fenleri kapsayan kitapların tümü yakıldı"¹² şeklindeki ifadesi abartısız bir tespit olarak görülebilir. Tarihte bu tür teamüllerin görülebilmesi olasıdır.

Bugün halk arasında dahi dilden dile aktarılan ve hikâyeleştirilen, naklettiğimiz bilgiler içerisinde en fazla ön plâna çıkan rivayet Kutbüddîn Nehrevâlî'ye aittir. O şöyle demektedir:

"Bağdat'taki kitaplar Fırat nehrine atıldı. Öyle ki çok sayıdaki kitaplar nehir üzerinde köprü oluşturup, yayalar ve atuların gelip geçmesini sağladı. Nehrin rengi akan kitap mürekkepleri yüzünden siyaha döndü."¹³

9) Reşîdüddîn, *Câmi'*, II, 286-87; Grousset, R., *Bozkır İmparatorluğu*, s.334.

10) İkbâl, Abbâs, *Târîhu'l-Moğol*, trc. Abdurrahman Alevî, ty., yy. s. 204-205; el-A'sem, a.g.m., s.128. Halife Müstansır'ın veziri İbnül-Alkamî'nin, Hülagu henüz Bağdat seferine çıkmadan önce onunla kurduğu gizli ittifaktan çokça bahsedilmektedir. Hülagu tarafından tüm Bağdat halkına eman verildiği ile ilgili İbnü'l-Alkamî tarafından yapılan yanlış bilgilendirme yüzünden hilâfet ordusunun silâhları bıraktığını ve savunmasız kalan Müsta'sım'ın öldürüldüğünü, bunda da tüm sorumluluğun vezirde olduğunu vurgulayan tartışmalar uzayıp gitmiştir. Bir kısım tarihçi daha acımasız davranmış ve İbnü'l-Alkamî'yi hainlikle itham etmiştir. (İbn Kesîr, *el-Biddâye ve'n-Nihâye*, XII, 203; Kıtıpcı, Zekerîya, *Moğollar Arasında İslâmîyet*, Konya, 2000, s. 104; Bedr, Mustafa Tâhâ, *Mihnetü'l-İslâmî'l-Kübâra ev Zevâlü'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye min Bağdâd 'alâ Eydi'l-Moğol*, Mısır, 1999, s.195 vd.); İbn Tıktakâ ise, İbnü'l-Alkamî muhaliflerine karşı onu savunmuş ve üstün kişiliğe sahip bir şahsiyet olarak tanıtmıştır. (İbn Tıktakâ, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ, *el-Fahrî fi'l-Adâbi's-Sultânîyye ve'd-Düvelil İslâmîyye*, Beyrut, 1966, s.337-338).

11) İbnü's-Sâî, *el-Câmi'u'l-Muhtasar*, nşr. Mustafa Cevâd, Irak, 1934.

12) İbn Tağriberdî, Cemaleddîn Ebü'l-Mehâsin Yûsuf, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, Kahire, 1938, VII, 48.

13) Kutbüddîn el-Hanefî, *Kitâbü'l-İ'lâm bi A'lâmi Beytillahi'l-Harâm fî Târîhi Mekke el-Müşerreffe*, nşr. Muhammed Emîn Kütübî, Mekke, 1370, s.163; et-Tabbâ', Osman Mustafa, *İlhâfû'l-E'izze fî Târîhi Gazze*, I, 244. Türklerle ilişkisinin oldukça iyi olduğu anlaşılan Nehrevâlî, Haram-ı Şerif müderrislerinden biridir. Daha ziyade tefsir ve hadis dallarında uzmanlaşmıştır. Osmanlı devlet erkânı hacca geldiği zaman onu yanlarına almadan hac yapmaz ve hac sonunda da değerli hediyelerle mukafatlandırılırdı. Nehrevâlî ile ilgili biyografik kaynaklarda düşünülen bariz hata, daha ziyade müellifin Nehrevânî ismiyle tanıtılmış olmasıdır. Nitekim bizde aynı yanlışlığa düşüp kaynağa ulaşmada oldukça güçlük çektik. Müellifin eserini tahkik eden Kütübî bu konuya açıklık getirmiş yanlış anlaşılmanın sebeplerini izah etmiştir. Nehrevânî olarak isimlendirildiğinde Bağdat ile Vâsit şehirleri arasındaki bir bölgeye, Nehrevâlî ise Nehr ve Âlihi anlamında bir aileye nispet edilmektedir. Bkz. Kutbüddîn el-Hanefî, *Kitâbü'l-İ'lâm*, s.7-8.

Yaklaşık olarak Bağdat'ın düşüşünden dört yüzyıl sonra yaşayan¹⁴ ve herhangi bir ravi zincirini zikretmeyen **Kutbüddîn**, istilâ esnasında Bağdat'ın durumunu anlatırken tasvir yeteneğini kullanarak tatlı ve hikayeci anlatımla kendinden önce tarihi kaynaklarında yer alan sahneleri ziyadesiyle dramatize etmiştir. Kaleme aldığı söz konusu eser, temelde Mekke tarihi ile ilgili olup, Bağdat'ın istilâsı aslî konu olarak ele alınmamıştır. Kendisinden önce kaleme alınmış hiçbir kaynaktaki bu kadar teferruatlı bir anlatıma rastlamadığımız söz konusu bu rivayette, **İbn Haldûn**'un kitapların Dicle nehrine atıldığı iddiasına karşılık **Kutbüddîn**, Fırat nehrinden bahsetmektedir. İhtilâfın bilgi kaynağındaki farklılıktan mı, yoksa yazarın algılama hatasından mı kaynaklandığı sorusu, tespiti oldukça güç bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak her iki durum da, bilginin sağlamlığına gölge düşürmektedir. **İbn Tağrıberdi**'nin Fırat ile Dicle'yi birbirine karıştırması, Bağdat'ın coğrafi konumu ve hakkında dahi yeterli bilgiye sahip olmadığının açık delilidir. Zira, Bağdat kuruluş itibarıyla Dicle nehri tarafından doğu batı olarak iki kısma ayrılmış olup, kütüphaneler nehre nazır olarak inşa edilmişti¹⁵.

Diğer bir rivayette ise, kitapların taş ve tuğla yerine kullanılarak Dicle nehri üzerine köprü inşa edildiği yönündedir¹⁶.

Moğol ve Irak tarihiyle ilgilenen muasır tarihçilere gelince, ne gariptir ki Bağdat'ın düşüşüyle özdeş hale gelen ve tahrip edilmesinin sembolü gibi aktarılan kütüphanenin yıkımı ve kitapların imha edilmesine yönelik anlatımlarına fazla rastlayamadık. Moğol tarihiyle ilgili en geniş kapsamlı çalışmalardan birine imzasını atan **el-Arîni**¹⁷, şüphesiz Bağdat'ın sukutu ile ilgili her tarihçinin ortak kaynak olarak kullandığı **Reşîdüddîn el-Hemedânî**'nin (öl.717/1328) *Câmi'u't-Tevârih*'ine şerh yazan **es-Sayyâd**¹⁸, Iraklı müellif olan ve yapmış olduğumuz araştırma çerçevesinde Irak tarihiyle ilgili oldukça kaliteli olduğunu düşündüğümüz çalışmayı gerçekleştiren **el-Kazzâz**¹⁹, Moğol saldırısı sonucu yaşanan yıkım tablosunu olağan üstü dramatize etmesine rağmen **Selîm Vekîl**²⁰, Batılı Moğol tarihçisi **Grousset**²¹ (öl.1952), ülkemiz Türk tarihçilerinden **Kitapçı**²² ve bunun gibi ismini zikretmediğimiz birçok tarihçi Bağdat Kütüphanesinin yıkımı ilgili bir satır dahi kaleme almamıştır²³. Örneğin Mûsâ Kâzım Şehitliğinin, Halife Mescidinin

14) Kutbüddîn el-Hanefî, *Kütübü'l-İ'lâm*, s.7-8.

15) Hammâde, *Mektebât*, s.100 vd.

16) İbn Tağrıberdi, *en-Nücümü'z-Zâhire*, VII, 51; el-A'sem, a.g.m., s.128.

17) el-Arîni, Seyyidü'l-Bâza, *el-Moğol*, Beyrut, 1962; Hasbek, Ca'fer Hüseyin, *el-'Irâk fi 'Ahdî'l-Moğoli'l-İlhâniyyîn*, Bağdat, 1968.

18) es-Sayyâd, Fuâd Abdülmü'tî, *Mü'errihu'l-Moğoli'l-Kebîr Reşîdüddîn Fazlullâh el-Hemedânî*, Kahire, 1967.

19) el-Kazzâz, Muhammed Sâlih Dâvûd, *el-Hayâtü's-Siyâsiyye fi'l-'Irâk fi 'Ahdî's-Saytaratî'l-Moğol*, Bağdat, 1970.

20) Vekîl, Selîm, *İmbaratoriyye 'alâ Sahavâtî'l-Ciyâd*, ty., yy.

21) Grousset, R., *Bozkır İmparatorluğu*, trc. M. Reşat Üzmen, İstanbul, 1980.

22) Kitapçı, Zekerîya, *Moğollar Arasında İslâmiyet*, Konya, 2000.

23) Başka hiçbir kaynaktaki göremediğimiz kadar mübalağada bulunan ve delilden yoksun görünen "*İmbaratoriyye 'alâ Sahavâtî'l-Ciyâd*" adlı esrin yazarı Selîm Vekîl dahi kütüphanenin yok edilmesine eserinde yer vermemiştir. Oysa referans göstermediği için nereden alıntı yaptığını bilmediğimiz birçok şaşırtıcı bilgileri bu eserde bulmamız mümkündür.

kısmen veya tamamen yıkıldığına, bu dönemi inceleyen doğulu ve batılı tüm tarihçilerin eserlerinde yer verdiğini görmekteyiz.

Ancak bu kayıtsız kalış dışında, söz konusu rivayetlerin çoğunluğunu bir araya getirerek kütüphanenin ve kitapların tahrip edilişi noktasından görüş bildirenler de olmuştur. Kendisinden bire bir istifade etme şansı bulduğumuz ve asrımızın önde gelen tarihçileri arasında yerini alan **Abdülaziz ed-Dürî**, Moğol istilâsının yol açtığı zararları tanımlarken kütüphanelerle ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Kütüphaneler tahrip edildi. Kitapların bir kısmı yakıldı, bir bölümü de Dicle nehrine atıldı. Nehir günlerce mürekkep renginde aktı.*”²⁴

Yine Moğol istilâsı üzerine doktora çalışması yapan **H. Ahmet Özdemir**, Bağdat’ın yağmalanması konulu alt başlık altında incelediği bölümde, Bağdat kütüphanesinin tahrip edilmediğine ilişkin birçok ikna edici delil öne sürmesine, bize de yeni açılımlar getirecek birtakım tespitlerde bulunmasına rağmen, bölüm sonunda kütüphanelerin yıkımına yönelik bilgi eksikliğini gerekçe gösterip, tercihini dayanaksızlık üzerine yapılandırmıştır. **Özdemir**, şu ifadeleri kullanmaktadır:

“*Kısacası, kütüphanelerin Moğollar tarafından tahrip edildiğine, hatta Dicle’nin bir deyişe göre öldürülenlerin kanlarından dolayı kırmızı, bir deyişe göre içine atılan kitapların mürekkeplerinin çözülmesinden dolayı mavi veya siyah aktığına dair bilgilere ilk kaynaklarda rastlamıyoruz. Kütüphanelerin tahribi konusunda el-Kalkaşendî “gideceği yere gitti” gibi muğlak bir ifade kullanıyor. Onun dışında net bir bilgiye rastlamıyoruz. Ama günlerce yağmalanan, tamamıyla yakılan ve tahrip edilen, bu yangından sadece tuğladan inşa edilmiş birkaç yapısı kurtulabilen bir şehirde genel itibarıyla kütüphanelerin de tahrip olduğu açıktır. Doğrudan kütüphanelere rastlamayışımızdan bunu böyle kabul etmek durumundayız.*”²⁵

ed-Dürî’nin genel anlatı içerisinde herhangi aksi görüşü savunan münazaraya meydan vermeksizin rutin bilgilendirmesini anlamak kolay olmakla birlikte, **Özdemir**’in konuya daha ayrıntılı yaklaşımına, **Süheyl Zekkâr**²⁶, **Mackensen**’in²⁷ gibi tarihçilerin tahrip karşıtı delillendirici ve mantıksal çıkarımlarına yer vermesine rağmen maddî ve

24) ed-Dürî, Abdülaziz, “Bağdat”, *DİA*, IV, 432.

25) Özdemir, H. Ahmet, *Moğol İstilâsı ve Abbâsî Devleti’nin Yıkılışı, Cengiz ve Hülagu İstilâları (616-656/1219-1258)* (Basılmamış Doktora Tezi), M.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1997, s.165-169.

26) Süheyl Zekkâr, Spuler’in Arapçaya “*Moğollar Döneminde İslâm Âlemi*” adıyla tercüme edilen eserine yazdığı mukaddimede kütüphanelerin ve kitapların tahribinin abartıldığını, nispi tahribatın kabul edilebileceğini ancak, bunun o kadar önemli olmadığını belirtmektedir.” Bkz. Özdemir, *Moğol İstilâsı*, s.167.

27) Bağdat’taki dört büyük kütüphaneyi ihtiva eden makale kaleme alan Mackensen, kütüphanenin Hülagu tarafından değil, XV. yy.’da Timurlenk tarafından yıkılmış olabileceği iddiasında bulunmuştur. Ayrıca Cüveynî’den yaptığı nakilde ise, Hülagu’nun Bağdat’ı merkez edinmek istediği için tahrip olmamasına özen gösterdiği ve istilâ sonrası derhal imar çalışmalarına başlandığını vurgulamıştır. Bkz. Özdemir, *Moğol İstilâsı*, s.167-168.

manevî yıkımı bütünleştirici bir yoruma kaçmasını algılamamızın güç olduğunu düşünüyöruz.

İslâm ve Türk tarihine dair sathi de olsa bilgiye sahip olan bir kişinin, Bağdat istilâsıyla ilgili ilk olarak zihninde canlanan olayın kitapların yok edilmesi olmasına rağmen, çoğunlukla modern tarih çalışmalarında bu yönde bir bilginin yer almaması çok da şartırcı değildir. Zira bu, **Özdemir**'in de ifade ettiği gibi tarihçilerin dayanak noktası olan istilâ dönemiyle çağdaş birinci el kaynakların ne kütüphanenin yıkımına ne de kitapların yok edilşine yer vermemesinden kaynaklanmaktadır.

Bu kaynaklardan en başta geleni **İbnü'l-Fuvatî** (öl. 723/1323)'nin *el-Havâdisü'l-Câmi'a* isimli kitabıdır. Burada Moğol askerlerinin yapmış olduğu zulüm ve tahribatın en ayrıntılı noktaları izah edilmesine²⁸, ölü sayısının 800.000 olarak açıklanmasına, halifenin katlinin detaylandırılmasına rağmen kütüphane ve kitapların akıbeti ile ilgili herhangi bir bilgi yer verilmemiştir²⁹.

H.656/M. 1258 yılında Moğollar Bağdat kapılarına dayandığında **İbnü'l-Fuvatî**'nin on dört yaşında olduğu bilinmektedir. Halifenin katledildiği olayda **İbnü'l-Fuvatî** hapsedilmiş, H. 659 yılına kadar hapiste kalmış ve daha sonra firar etmiştir. Bir süre sonra Hülagu'nun veziri Nasîrüddîn Tûsî (öl.606/1210) **İbnü'l-Fuvatî**'deki cevheri keşfetmiş ve onu talebe yetiştirmesi şartıyla himayesine almıştır. O, Hülagu'nun talebiyle Tûsî'nin Azerbaycan (Merâğa)'da kurmuş olduğu akademide tecvit ve hat dersleri vermiştir. H.679/M.1281'de tekrar Bağdat'a döndükten sonra yok olduğu iddia edilen Bağdat Kütüphanesinin müşrifliğı görevine getirilmiştir. Göreve geldiği dönemde 80 bin kitabın mevcudiyetinden bahsedilmekte ve dünyanın en hacimli kütüphaneleri arasındaki yerini muhafaza ettiğı görülmektedir³⁰.

İbnü'l-Fuvatî'nin siretinden anlaşıldığı kadarıyla, kütüphaneye ondan daha yakın olan ve başlangıcından sonuna kadar olayların içerisinde yer alarak hem Abbâsî ve hem de Moğol tarafında saf tutan başka bir kimsenin olmadığını söyleyebiliriz. Aklımıza şöyle bir varsayım gelebilir; acaba **İbnü'l-Fuvatî**, Tûsî'nin şemsiyesi altına girdikten sonra Moğol yanlısı bir politika mı izledi? Yukarıda da belirttiğimiz gibi işgalci güçlerin ne denli acımasız olduklarını hiç çekinmeden kaleme alması bu tezi çürütmek için kafi gelmektedir. Tam bir ilim ehli olan **İbnü'l-Fuvatî** için en büyük yıkım, ilim hazineleri olan kitapların yok edilşisi olsa gerektir. Şayet kütüphane harap edilmiş olsaydı ondan ilk olarak **İbnü'l-Fuvatî** bahsetmez miydi? Merâğa dönüşü görev yaptığı kütüphanenin yıkılıp yok edilmiş değil, aksine hacimli kitaplarla dolu bir hazine hüviyetinde olduğu anlaşılmaktadır.

28) İbnü'l-Fuvatî, Bağdat'ın öldürülen eşraflarının isimlerini tek tek saymaktadır. Bazı kaynaklarda katliamın yedi veya on yedi gün sürdüğü belirtilirken, İbnü'l-Fuvatî kırk gün devam ettiğini rivayet etmektedir. Yapılan katliamın dayanılmazlığını o denli tasvir etmiş ki çürümüş cesetlerin kokusunu bertaraf etmek için halkın burnuna soğan koyarak dolaştığını, Sevâd halkının neredeyse tamamının yok edildiğini, geriye kalanların da açlıktan öldüğünü belirtmiştir.

29) İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Câmi'a*, Bağdat, 1932.

30) İbnü'l-Fuvatî, *Mecma'u'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Âdâb*, nşr. Mustafa Cevâd, I, 17-28.

İkinci önemli kaynak ise, H.702/1313'de yazılan³¹ İranlı tarihçi Reşîdüddîn el-He-medânî'nin³² *Câmi'u't-Tevârih* isimli Farsça eseridir³³. Paha biçilmez bu tarihî kaynaktan Moğolların Bağdat Kütüphanesini tahrip ettiği ile ilgili ne tür bir bilginin yer aldığı iş-tiyakla sorulması gereken soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Reşîdüddîn, İbnü'l-Fu-vatî'den daha teferruatlı olarak Hülagu'nun halife ile olan yazışmalarından Bağdat'ın dü-şüşüne kadar olan dönemi en ince noktasına kadar kayda almıştır.

İzah ettiğimiz gerekçelerle görüşlerine değer vermek zorunda olduğumuz Reşîdüd-dîn, kütüphanenin yakılmasıyla ilgili herhangi bir bilgiye yer vermiş midir? İbnü'l-Fu-vatî'de olduğu gibi günü gününe aktardığı olaylar zincirinde Hilâfet Mescidi, Mûsâ el-Cevâd Şehitliği ve halife kabirlerinin kısmen yıkımı³⁴ dışında kütüphane veya başka herhangi bir yerin tahribine dair bilgi mevcut değildir.

İbnü'l-Fuvatî ile Reşîdüddîn arasındaki rivayet benzerliği, her iki kaynaktaki bilgi-lerin kıymetini ve doğruluğunu daha da artırmaktadır. Rivayetler arasında farklılık ve mübalağa söz konusu olsaydı bunu anlaşılır bir ihtilâf ve olayın gerçekleşmesinin kanı-tı olarak düşünebilirdik. Muhalif olmanın aksine, her iki müellifin de kitapların yakılıp yıkılmasıyla ilgili tarihî malûmata yer vermemesini, ancak böyle bir olayın vuku bulma-yışının göstergesi olarak yorumlayabiliriz.

Üçüncü ve aslında en önemli bilgi kaynaklarından biri olan Nasîrüddîn Tûsî'nin³⁵ di-ğer risalelerini ele geçirmemize rağmen, Bağdat'ın düşüşüne dair risalesine (*Risâle fi Su-*

31) Müellifi Meçhul, *Moğolların Gizli Tarihi*, trc.Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s.VII.

32) Tebriz ve Hemedan bölgelerinde yaşamış olan müellifin 645/1247 yılında doğduğu görüşü ağır bas-maktadır. Şayet bu tarihin doğruluğunu kabul edersek Moğollar Bağdat'a geldiklerinde olayları id-rak edebilecek yaşta olduğu anlaşılacaktır. Gazan Han 694/1295'te idareyi ele aldığı Reşîdüd-dîn'i kendine vezir tayin etmiştir. Anlaşılan o ki tarihçiliğinin yanında Moğol idaresinde söz sahibi olan kişilerin başında gelmektedir. Kıymetli eserini yazma talebi de Gazan Han'dan gelmiştir. Re-şîdüddîn'in Moğol idaresindeki fonksiyonu için bkz. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.358-361.

33) Rus tarihçi Vladimirtsov (öf.1952) bu eser için şu ifadeleri kullanmaktadır: "Bu şayanı dikkat eser öyle bir tarih ansiklopedisidir ki orta zamanlarda bu gibi bir eser Asya ve Avrupa kavimlerinden hiç birinde yoktur. Bu eser o kadar malum ve takdir edilmiş bir eserdir ki onun ehemmiyetini kay-detmeye lüzum yoktur". Bkz. Vladimirtsov, B.Y. *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı (Moğol Göçebe Fe-odalizmi)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s.18-20.

Moğol genel tarihi yanında aynı zamanda Bağdat'ın sukutu ile ilgili bilgileri ihtiva eden vazgeçil-mez bir eserdir. Bu esere şerh yazan Arap müellif Fuâd Abdülmu'tî hayranlığını şu şekilde kaleme almıştır: "Hülagu ile Halife arasındaki karşılıklı yazışmaları Reşîdüddîn'in eserinden daha tafsi-lâtlı aktaran başka bir kaynak görmedim" es-Sayyâd, *Mü'errihu'l-Moğol*, s.34. Bu nedenle eser araştırmacı için birinci el kaynak olup, tüm tarihçilerin takdirini toplamış ve birçok dile tercüme edilmiştir.

34) Reşîdüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, s.290.

35) Tûsî, İran'ın fethinden sonra Hülagu'ya yakınlaşmış ve kısa süre sonra vezirlik makamına kadar yükselmiştir. Birçok bilim dalında uzmanlaşmış olan Tûsî'nin çok sayıda eserleri bulunmaktadır. İl-me olan yakınlığı ile temayüz etmiş ve tüm imkânlarını bu yönde seferber etmiştir. Bağdat'ın isti-lâsı esasındaki rolü oldukça büyüktür. Bazıları onu ihanetle suçlarken diğer bir kısmı ise savaşın en şiddetli anında kaçabilecek kimselerin aşırılıklarına mani olan birisi olarak lanse etmektedir. Ge-niş bilgi için bkz.İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 299; es-Süyûtî, Abdurrahman Celâleddîn, *Târîhu'l-Hulefâ*, Mısır, 1952, s.473; el-Meşhedânî, Muhammed Câsim Hammâdî, *Fi Mahkemeti't-Târîh İbnü'l-'Alkamî ve't-Tûsî*, Dimâşk, 2000.

kûti Bağdâd) ulaşma imkânı bulamadık. Bununla birlikte ikinci el kaynaklardan edindiğimiz bilgiye göre Tûsî de kitapların akıbetiyle ilgili herhangi bir beyanda bulunmamıştır³⁶. Tûsî'nin bariz bir siyasî kimliğe sahip olması ve sürekli Hülagu'nun emri altında bulunması gerekçe gösterilerek, birtakım hakikatleri gizlediği düşünülebilir. Fakat Tûsî siyasî kimliğinden daha çok ilim adamlığıyla ön plâna çıkmış, bugün dahi felsefe, ke- lam, özellikle astronomi sahasındaki atılımları ve yenilikleriyle bilinir olmuştur³⁷. Bu açıdan bakıldığında üstün kişiliğe sahip, bilimin, kitabın, kitap yazmanın değerini çok iyi bilen birisi olarak, yetkiler elinde olmasına rağmen kitapları yaktırabileceğine ilişkin bir ihtimalin söz konusu olamayacağını bir kenara bırakacak olursak, eğer kitaplar itlaf edilmiş olsaydı Tûsî bunu zikretmekten geri durmamalıydı.

Halifenin öldürülüş biçimiyle ilgili tartışmalara kitaplarında yer veren **Ebü'l-Fidâ** (öl.736/1336), **İbnü'l-Verdî** (öl.749/1348), **İbn Kesîr** (öl.774/1373), **İbn Habîb** (öl.860/1456) gibi tarihçiler de, Bağdat Kütüphanesinin yakıldığı veya yıkıldığı ile ilgili hiçbir bilgiye yer vermemiştir. Edebî metinlerde de aynı durum söz konusudur. Mersiyelerin muhtevasında birçok ayrıntı abartılı olarak anlatılırken, kitapların ve kütüphanenin durumuna dair dizelere rastlamak mümkün değildir³⁸.

O halde, kütüphanenin ve kitapların yakıldığı veya nehre atıldığı ile ilgili rivayetlerin bize kadar intikal etmesine sebep olan kaynakların dayanak noktası ne olabilir? **İbn Haldûn** ve **el-Kalkaşendî** gibi güvenilir tarihçilere kaynaklık eden kimselerin, saldırı esnasında Bağdat'tan Güney Afrika kıyılarındaki ülkelere kaçan halife taraftarları olması kuvvetle muhtemeldir³⁹. Daha sonraki dönem tarihçileri olan bu kişiler halk anlatımlarını kitaplarına almış olabilirler. **el-Kalkaşendî** Mısır'da, **İbn Haldûn** Mağrib'te yaşamıştır. Olayları yerinde görüp incelemeleri ne zaman, ne de mekân açısından mümkün görülmektedir⁴⁰.

Bağdat'ın düşüşünü kabullenemeyen halife taraftarları beş asırlık devam eden madî, daha ötesi manevî liderliğin yok oluşu ve başsız kalışın etkisiyle nice ağıtlar yakmışlar ve şiirler yazmışlardır⁴¹. Müslüman tarihçi el-Kazzâz'ın şu açıklamaları, Bağdat hal-kının içinde bulunduğu psikolojiyi çok iyi izah etmektedir: "*Abbâsî halifelerinin mane-*

36) el-A'sem, a.g.m., s.129.

37) el-Meşhedî, "Devrü't-Tûsî fi Gazvi'l-Moğol li-Bağdâd", *Mecelletü'l-Mü'errihi'l-'Arabî*, sy.37, Bağdat, 1988, s.131-139.

38) Râid, Mustafa Abdurrahîm, *Eserü Gazvi'l-Moğol fi'l-'Asri'l-Memlûkî*, Basılmamış Doktora Tezi, Amman, 2001, s.5.

39) el-A'sem, a.g.m., s.128; Râid, *Eserü Gazvi'l-Moğol*, s.5.

40) Râid, *Eserü Gazvi'l-Moğol*, s.5.

41) Katliamdan kaçıp kurtulan Müslümanlar hislerine tercüman olması açısından birçok mersiye yazmışlardır. Edebî değere sahip bu mersiyeler, Hilâfet yanlısı olan Müslümanların ne denli psikolojik çöküntü içerisinde olduklarını bize göstermektedir. Bu şiirler, "*Moğollar Tarafından Bağdat'ın Yıkılışı Üzerine Mersiyeler*" adı altında bir araya toplanmıştır. Bkz. "A Qasida on the Destruction of Baghdad by the Mongols", *BSOS.*, Vol.VII, Part I, 1933, pp. 41-48; Bedir, Mustafa Tâhâ, *Mihnetü'l-İslâmi'l-Kübrâ*, Mısır, 1999, s.182-183; Râid, *Eserü Gazvi'l-Moğol*, s.9-10; es-Sayyâd, *Mü'errihu'l-Moğol*, s.44-45.

vî şemsiyesi altında yaşayan Müslümanların âdeta itikatlarının bir parçası olan Hilâfet müessesesinin Moğolların bu son vuruşuyla yıkılması onların dinî duygularının harap olmasına yol açmıştır.”⁴² Aynı tarihçinin “Bağdat’ın Düşüşü” başlıklı bölümünün sonunda yer alan ve hislerine tercüman olan şu ifadeleri de oldukça düşündürücüdür: “Moğol istilâsı, İslâm’ın, özellikle Arapların canlılıklarını ve güçlerini kaybedişlerinin 20.asra uzanan başlangıcıdır.”⁴³ Görüldüğü üzere 20. asır tarihçisi dahi satırları arasına duygularını karıştırmadan geri durmamış, bir anda asırlar öncesine giderek belki istemeyerek de olsa taraf olmaya yönelmiştir. Öylesine umutsuzluk içerisinde düşmüş ki Memlûklü ve Osmanlı dönemi gibi İslâm’a hizmet yarışının yapıldığı uzun zaman dilimini ya görememiş ya da hilâfetin Kureyşliliğine takılı kalmıştır.

Tarihçilerin bu aşırı duygu yüküyle aktarılan mübalağalı bilgileri doğru olabileceği ihtimaliyle naklettikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca el-Kalkaşendî kitapların kaybolduğundan bahsetmektedir. Bu, kitapların yok edildiği anlamına gelmez. İleride değineceğimiz üzere kitapların başka bir mekâna nakli de söz konusu olabilir.⁴⁴ İbn Haldûn ise, bir kısım tarihçilerin nakillerinde olduğu gibi nehrin renginin değiştiğinden veya kitaplarla köprü inşa edildiğinden bahsederek abartıya yer vermemekle birlikte, kanaatimizce görüşünde isabet edememiştir. Yukarıda söz konusu ettiğimiz gibi, geçmiş dönemde gerçekleştiğine dair hiçbir kanıt olmayan başka bir olayla ilinti kurması da bakış açısındaki yanılığa delil teşkil etmektedir.

Kitapların yok edilmesine dair bilgileri alt alta sıraladığımızda müellifler arasındaki rivayet farklılıkları zaten okuyucunun zihninde şüphe uyandırmaktadır. Bu derece uç ayrışmalar, rivayetin sağlam bir kaynağa tabi olmadığını ve oldukça temkinli yaklaşılması gerektiğini adeta bize işaret etmektedir. Dolayısıyla, burada yapılması gereken savaş öncesi ve sonrası tarihi verilere yer vermek olacaktır. Bu şekilde, aktarılan rivayetlerin doğruluğu veya yanlışlığının tetkik edilerek daha sağlıklı ve aydınlatıcı bilgilere ulaşılabileceği kanaatindeyiz.

Moğollar’ın Bağdat’a ulaşmadan önceki bir takım tasarrufları, gelecekteki uygulamaları için delil teşkil etmesi açısından önemlidir. Her ne kadar Hülagu Bağdat’ı istilâyı kafasına koymuş görünse de onun ısrarcılığına yol açan etken daha İran topraklarında halifeyle olan karşılıklı, sert restleşmeleridir.⁴⁵ O, halifeden İran’ın iç kesimlerinde yer alan Hasan Sabbâh’ın önderliğini yaptığı Alamut’un fethine ortak olmasını istemişti. Müsta’sım (hl.640-656/1243-1258)’in ret cevabı vermesi Hülagu’nun hiddetlen-

42) el-Kazzâz, *el-Hayâtü’s-Siyâsiyye*, s.109.

43) el-Kazzâz, *el-Hayâtü’s-Siyâsiyye*, s.120.

44) İstilâ öncesi dönemde özellikle halife saraylarına inşa edilen kütüphanelere diğer kütüphanelerden kitap nakli sıkça başvurulan bir metod olarak karşımıza çıkmaktadır. Son Abbasî halifesi Müsta’sım’ın, inşa ettirmiş olduğu kütüphanelere Beytü’l-Hikme başta olmak üzere diğer kütüphanelerden binlerce kitap getirttiği bilinmektedir. Geniş bilgi için bkz. Ma’ruf, Nâcî, *Asâletü’l-Hadârati’l-Arabiyye*, Bağdat, 1969, s.385 vd.

45) Karşılıklı gönderilen mektupların muhtevası için bkz. Reşîdüddîn, *Câmi’u’t-Tevârih*, s.284-285.

mesine ve Bağdat'a hücum konusunda karar vermesine neden olmuştur⁴⁶. Bazı tarihçilere göre, Hülagu aslında Bağdat'a yürümeyi düşünmezken Nasîrüddîn Tûsî'nin ısrarı üzerine Bizans'a yönelmekten vazgeçip, istikamet olarak hilâfet merkezini belirlemiştir⁴⁷. Her hâlükârda İran, Bağdat istilâsı öncesi karşılaştırma açısından iyi bir modeldir.

Batınî anlayışa sahip Hasan Sabbâh taraftarları kalelerinden sökülüp alındıktan sonra bizim için oldukça önemli olan bir olay gerçekleşmiştir. Kalenin zabtı esnasında Hülagu'nun yanında bulunan Târih-i Cihân Güşâ yazarı **Cüveynî**⁴⁸ (öl.681/1282), Sultan Hülagu'ya kalede çok değerli bir kütüphanenin varlığından bahsederek şöyle demiştir: "*Orada çok güzel kitaplar vardır, onları tahrip etmemek gerekir.*" Daha sonra şöyle devam etmiştir: "*Bu teklifim Hülagu'nun çok hoşuna gitti. Onun emretmesi üzerine kütüphaneye gittim, Kur'ân-ı Kerimlerden ve faydalı kitaplardan elde edebildiklerimi aldım. Ayrıca astronomi sahasında kullanılan cihazları da aldım. Aklî ve naklî ilimlerle alâkası olmayan, İsmâiliyye'nin sapık mezhepleri için kullandıkları propaganda kitaplarını yaktım. Kütüphanede inceleme yaparken Cîl ve Deylem Tarihini buldum. Zira o kitap Fahrü'd-Devle adına kaleme alınmıştı.*"⁴⁹

Batınî İsmâiliyye'nin itikadından ve yapmış olduğu intihar saldırılarıyla başta İslâm toplumu olmak üzere tüm milletlere vermiş olduğu zararlardan bahsetmeye gerek duymuyoruz⁵⁰. Bu durumun çok iyi idrakinde olan Hülagu'nun özellikle dinî kitapların muhafazası hususunda **Cüveynî**'yi görevlendirmesi⁵¹, onun dinî kaynaklara, genel anlamda tüm ilmî eserlere duyduğu ilginin açık göstergesinden başka ne olabilir? Şayet Hülagu'nun aşırı bir İslâm düşmanı olduğunu düşünmüş olsak, **Cüveynî**'nin ilk olarak Kur'ân-ı Kerimleri koruma altına almasına göz yumar mıydı?

Cüveynî her ne kadar sapkın görüşleri ihtiva eden kitapları yaktığını belirtse de, bunların tamamını yakmadığı da anlaşılmalıdır. Tahkik ettiği ve meşhur eserinin III. cildinde yer verdiği eserler arasında İsmâiliyye'nin el kitabı olan ve Hasan Sabbâh'ın akidesinin yer aldığı "*Sergüzeşt-i Seyyidînâ*" isimli kitap da mevcuttu⁵².

O halde sapık bir mezhep taraftarlarının kültürünü yansıtan kütüphanenin bilirdiği kişiyle korumaya alındığı ve eserlerin günümüze kadar geldiği açıkken, aynı toleran-

46) Reşîdüddîn, *Câmi'u'l-Tevârih*, s.284 vd.; Grousset, R., *Bozkır İmparatorluğu*, s.337; Togan, Zeki Velidi, "Alamut", İA, I, 289 vd.

47) İbnü'l-Fuvalî, *el-Havâdisü'l-Câmi'a*, s.329; el-Kazzâz, *el-Hayâtü's-Siyâsiyye*, s.104.

48) Barthold, W., "Djuwain_", *EI²*, E.J. Brill, Leiden, 1963, I, 1067-1070; Grousset, R., *Bozkır İmparatorluğu*, s.349.

49) el-Cüveynî, Alâeddîn Atâ Melik, *Târih-i Cihân Güşâ*'dan naklen: Cemâleddîn, Muhammed Saîd, *Devletü'l-İsmâiliyye fi İrân, Bahs fi Tetavvürü'd-Da'veti'l-İsmâiliyye ilâ Kıyâmi'd-Devle ma'a Terceme li'n-Nassi'l-Fârisî ellezî vücide 'anhâ fi Kitâbi (Târih-i Cihân Güşâ)*, Kahire, 1999, s.121-122; Kitapçı, *Moğollar Arasında İslâmiyet*, s.102, el-Arîfî, el-Moğol, s.216.

50) Togan, "Alamut", İA, I, 289.

51) Özeydın, Abdülkerim, "Alamut", *DİA*, İstanbul, 1989, I, 336-337.

52) el-Arîfî, *el-Moğol*, s. 216.

sın 600-700 yıllık köklü bir medeniyetin türünlerinin toplandığı paha biçilmez kütüphaneye gösterilmemesinin izahını yapmak güçtür.

Bağdat'ın alınışı ve Halifelğin yıkılışından sonra Hülagu Azerbaycan'a dönmüş, ilk iş olarak elde edilen yüklü ganimetlerin kullanımı amacına yönelik Urmiye gölü etrafına yeni yerleşim birimleri kurulmasını emretmiştir. Ayrıca veziri Nasîrüddîn Tûsî'ye de Merâğa'nın kuzeyindeki bir tepe üzerine kompleks bir yapı hüviyetinde kütüphane, medrese ve gözlem evi inşa etmesi emrini vermiştir⁵³. **Reşîdüddîn**'in işaret ettiğine göre tüm yetkileri üstlenen Tûsî, Çin'den Astronomi uzmanlarını çağırarak işbirliğiyle yeni astronomi takviminin icadı yönünde araştırmalara başlamıştır. On beş yıl süren çalışmalar neticesinde Tûsî, yapılan çalışmaların raporu mahiyetindeki, *İlhanlı Astronomi Takvimi* isimli kitabını yazmıştır. Tûsî ile birlikte, **İbn Tağriberdî Şîrâzî** (öl.710/1311), Müeyyedüddîn Ardî ed-Dimaşkî, Muhyiddîn el-Mağribî, Fahreddîn Merâğî, Fahreddin Ahlâtî, Necmeddîn Debîrânî el-Kâtibî el-Kazvînî (öl.665/1266) gibi müslüman bilim adamları da bu çalışmaya eşlik etmişlerdir. Binanın tamamlanması yaklaşık 20.000 dinarı bulmuş ve yapımı Abaka Han dönemine (663-680/1265-1282) kadar devam etmiştir⁵⁴.

Gözlem evi ile birlikte inşa edilen kütüphanede 400.000 kitabın bulunduğu rivayet edilmektedir⁵⁵. Bu sayının abartı olabileceği düşünülse dahi, geniş çaplı ilmî çalışmaların sürdürüldüğü, içerisinde bugünkü anlamda üniversitenin yer aldığı kampüste azımsanamayacak külliyatta kitabın mevcudiyeti göz ardı edilemez. Kısa sürede bu kadar sayıdaki kitabın Merâğa Kütüphanesinde toplanması akla, acaba bu kitaplar başka kütüphanelerden mi buraya nakledildi? sorusunu getirmektedir. Tarihi veriler bunu teyit etmektedir⁵⁶. **Makrîzî** (öl.845/1441), buradaki kitapların tümüne yakınının Bağdat Kütüphanesinden getirildiğini iddia etmektedir⁵⁷. Ancak daha önce belirttiğimiz gibi Bağdat'ın fethi sonrası Müstansırıyye Kütüphanesi⁵⁸ müşrifliğine getirilen **İbnü'l-Fuvatî** (öl.696/1297)'nin 80.000 kitabın varlığından ve bu kitapların dünyada eşi benzeri olmadığından bahsetmesi⁵⁹, kitapların tümünden değil kısmen taşınmış olabileceğini göstermektedir. Ayrıca Şam ve İran'ın değişik bölgelerinden kitapların Merâğa'ya nakli muh-

53) Grousset, R., *Bozkır İmparatorluğu*, s.341; İkbâl, *Târîhu'l-Moğol*, s.206; Hammâde, *Mektebât*, s.107; Özdemir, *Moğol İstilâsı*, s.167.

54) Reşîdüddîn, *Câmi'u'l-Tevârîh*, II, 303-304; İkbâl, *Târîhu'l-Moğol*, s.206-207.

55) İbnü'l-Fuvatî, *Mecma'u'l-Âdâb*, I, 17-18.

56) es-Safedî, Selâhaddin Halîl b. Aybek, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, nşr. H. Ritter, Wiesbaden, 1962, I, 179; es-Safedî, *A'yânü'l-'Asr ve A'vânü'n-Nasr*, Beyrut, 1998, III, 63; el-Aynî, Bedreddin Mahmûd, *'İkdü'l-Cümân fi Târîhi Ehli'z-Zamân*, nşr. Muhammed Emîn, Mısır, 1989, II, 125.

57) el-Makrîzî, Takiyyüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali b. Abdülkadir, *Sülûk*, nşr. Muhammed Abdülkadir Atâ, Beyrut, 1997, I, 510.

58) Medrese külliyyatı içerisinde yer alan kütüphanenin inşası 625'te başlayıp, 633'te sona ermiştir.

59) İbnü'l-Fuvatî, *Mecma'u'l-Âdâb*, I, 28; İbnü'l-Fuvatî'nin Merâğa şehrindeki kütüphanede 400.000 kitabın olduğunu rivayet etmesine rağmen, Bağdat Kütüphanesindeki kitapların paha biçilmezliğinden bahsetmesi, Bağdat kütüphanelerinin halen kıymetini koruması açısından manidardır. Bkz. Hammâde, *Mektebât*, s.142.

temeldir⁶⁰. Kütüphanelerden taşınanların dışında Tûsî'nin direk olarak kitap sarraflarından satın aldığı kitapları kütüphaneye hibe ettiği de bilinmektedir⁶¹.

Kültürel etkinliklerden anlıyoruz ki Merâğa, Bağdat'ı hariç tutacak olursak ilim tedrisi, bilim adamı sayısının çokluğu, hacimli kütüphaneye sahip olma açısından eşi benzeri görülmemiş bir şehirdir⁶².

Merâğa'da bu derece ihtisamlı kütüphanenin ve araştırma merkezinin en kısa zamanda kurulmasını emreden Hülagu ve ilmî araştırmalarla ilgili tüm yetkileri üzerinde top-layan değerli ilim adamı Tûsî'nin, Bağdat Kütüphanesi gibi bir çok beşerî ve dinî ilimlere dair kitapların toplandığı kütüphaneyi yaktırmaları veya daha özel çabayla Dicle nehrine attırmalarını mantıklı bulmak mümkün müdür? O halde Tûsî neden Kûfe ve Hille halkının çarşı pazarda sattığı kitaplara talip olmaktadır? Neden Hülagu, Merâğa Med-resesinde beşerî ilimlerin yanında İslâmî ilimlerin de tahsil edildiğini bile bile -ki **İbnü'l-Fuâtî** burada tecvid ve hat dersleri vermiş, öğretim üyelerinin çoğunluğu Müslümanlardan teşekkül etmişti- vezirine böyle bir merkezin kurulmasını emretmiş olabilir? Şayet İslâm dini ve kültürüne karşı aşırı düşmanlık beslemiş olsaydı böyle bir girişimde bulunulmasına izin vermemesi gerekmez miydi? Şu halde Hülagu ve Tûsî'nin kitapları yok etmeyip, Bağdat dönüşünde ve daha sonrasında Merâğa Kütüphanesine nakletmesi kuvvetle muhtemeldir.

Kitapların Moğollar'ca yok edilmediğine dair delil olabilecek yine önemli bir rivayet İbnü'l-Fuâtî'den gelmektedir. O, Basra'dan bir kısım insanların Bağdat'a gıda maddeleri getirip karşılığında paha biçilmez kitaplar satın aldıklarını bildirmektedir⁶³. Şayet, kitaplar ve kütüphaneler yakılmış veya kitaplar nehre atılmış olsaydı Bağdat halkı kıymet biçilemez bu kitapları nereden bulacaktı? Kitapların el yazma eserler olduğu düşünüldüğünde halk arasında pazara çıkaracak kadar yaygın ve bol olmasının tek geçerli sebebi olabilir. O da geçici otorite boşluğundan istifade ederek, halkın kitapları kütüphanelerden almaları veya çalmalarıdır. Kitap meraklılarının savaşın etkisinden dolayı halkın gıda sıkıntısı çekmesini fırsat bilerek uygun fiyatlara bu kitapları satın aldığı anlaşılmaktadır.

Süyûfî (öl.911/1505)'nin anlatmış olduğu kıssada gerçeklik payı varsa, kütüphaneler savaşın verdiği karmaşık ortamdan yararlanmak isteyen birtakım kötü niyetli insanların kişisel müdahalesiyle karşılaşmış olabilir. Süyûfî, bazı hükümdarların İbn Abbâd'ın gelmesi yönündeki talepleri üzerine, cevaben şu haberi gönderdiğini aktarmıştır: "*Yanımdaki edebî kitapları taşımam için 60 deveye ihtiyacım var*"⁶⁴ Söz konusu kitapların kü-

60) el-Meşhedî, "Devri't-Tûsî...", s.137; el-A'sem, a.g.m., s.129; Râid, *Eserü Gazvî'l-Moğol*, s.5.

61) el-Kazzâz, *el-Hayâtü's-Siyâsiyye*, s.113.

62) İbnü'l-Fuâtî, *Mecma'u'l-Âdâb*, I, 18.

63) İbnü'l-Fuâtî, *el-Havâdisü'l-Câmi'a*, s.331; el-Kazzâz, *el-Hayâtü's-Siyâsiyye*, s.100-101; el-A'sem, muasır tarihçi Muhammed Müfid Âl-i Yâsîn'den nakilde bulunarak Basra şehri yerine Hille, Kûfe, es-Seyb halklarının kitap almak maksadıyla geldiklerini nakletmiştir.

64) es-Süyûfî, *el-Müzhir fî 'Ulûmi'l-Luğa ve Envâ'ihâ*, nşr. Muhammed Ahmed Câde'l-Mevlâ, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, ty., s.97; Zeydân, Corci, *Târîhu Âdâbi'l-Luğati'l-Arabiyye*, Beyrût, 1967, III, 200.

tüphaneden taşınıp taşınmadığına dair net bir bilgiye sahip değiliz. Kitapların taşındığı düşünülse dahi edebî kitapların dışındaki kitaplara ne olduğu sorusu akla gelebilir. Gerek Bağdat sokaklarında ve pazarlarında satılan kitaplar, gerekse kütüphaneden toplu bir biçimde kitap çalma teşebbüsleri, kütüphanenin ve kitapların halihazırdaki mevcudiyetinin kanıtlarıdır.

Savaş öncesi Bağdat'ın fizikî ve sosyal açıdan durumunun açıklığa kavuşturulmasıyla, savaşın genel seyri içerisinde yapılan yıkımın ve katlin miktarı daha iyi algılanılacak ve kütüphanenin müspet-menfi durumuyla ilgili kapsamlı bilgiye ulaşma imkânı doğacaktır. Burada gayemiz Moğol'ların yapmış olduğu katliamı ve yıkımı hafifletmek çabasından öte, tarihin çok önemli dönemini ihtiva eden bir kısım olayları mübalağalardan arındırma, hakikatin ışığında doğruları ortaya koyma gayretidir.

Hülagu ve kumandanları 18 şubat 1257 tarihinde 200.000 kişilik ordusuyla⁶⁵ Bağdat'a saldırıya geçmiş ve şehri her taraftan kuşatma altına almıştır. Moğol orduları sadece Moğol askerlerinden oluşmayıp, Hülagu'ya itaatlarını belirtme ve ne derece samimi olduklarını gösterme çabasında olan Müslüman ve Hristiyan grupları da kapsamaktaydı⁶⁶. Yani eğer ortada bir yıkım varsa bunda Müslüman askerlere de pay çıkarmak gerekir. Halife ordusuna gelince, İbn Kesîr 10.000'den fazla olmadığını belirtmektedir⁶⁷. Sayının azlığından da anlaşıldığı gibi ya halife ordusunda yer alan askerlerin bir kısmı karşı saflara kaymış ya da, halk çekimser kalarak Bağdat savunmasına iştirak etmemiştir. Oysa halife Müsta'sım, Hülagu'nun ihtar mektubuna verdiği cevapta tehditkâr ifadeler kullanarak şöyle demiştir:

*"On günlük ikbalin başını döndürdüğü ey genç adam, doğudan batıya krallardan dilencilere kadar, Allah'a inanan herkesin Halifeliğin kölesi olduğunu ve onlara birleşme emri verebileceğimi bilmiyor musun?"*⁶⁸

Ancak doğuyu ve batıyı bir kenara bırakalım, silâhlı Bağdat halkının bile halifeyi savunmak için tam olarak savaşa katılmadığını asker sayısı ortaya koymaktadır. Yani halifenin kendi taraftarlarının tam desteğini almadığı açıktır.

İstilânın kaç gün devam ettiği ile ilgili farklı rivayetler mevcuttur. Günü gününe savaşın seyrini bize aktaran İbnü'l-Fuvatî kuşatma ve katliamların kırk gün boyunca devam ettiğini aktarırken⁶⁹ İbnü'l-İbrî (öl. 685/1286), yedi⁷⁰, diğer bir kısım tarihçiler de on yedi gün devam ettiğini rivayet etmişlerdir⁷¹. İhtilâfın nedenini anlamakta herhangi

65) es-Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.471.

66) Musul Atabeki Bedreddin Lü'lü' (Ordu komutanı İbn Sâlih İsmâil), Fars Atabeki Ebû Bekr (Ordu komutanı kardeşi Muhammed Şah), Meyyâfârikîn Atabeki, Luristan Atabeki, Muzaffereddîn Hülagu ordusuyla beraber halifeye karşı savaşmıştır (Bkz.el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s.333-335).

67) İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 201.

68) Reşîdüddîn, *Câmi'u't-Tevârîh*, II, 284.

69) İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Câmi'a*, s.329. Çatışmaların kırk gün süreyle devam ettiğini belirten rivayetler ağırlıktadır.

70) İbnü'l-İbrî, Ebû'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd- Düvel*, Beyrut, 1978, s.272.

71) Reşîdüddîn, *Câmi'u't-Tevârîh*, II, 281-297; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.339.

bir güçlük yoktur. Yaklaşık olarak 22 Ocak tarihinde başlayan savaş⁷², 5-6 Şubat tarihinde halifeye bağlı Müslüman askerlerin öldürülmesi ya da teslim alınmasıyla son bulmuş⁷³, halifenin öldürüldüğü tarih olan 20 Şubata kadar herhangi bir çatışma yaşanmamıştır. Buna rağmen bazı tarihçiler savaşın bitişi olarak halifenin öldürüldüğü tarihi baz almış ve kırk gün devam ettiğini bildirmiştir. Diğerlerinin ise sadece çatışmaların yoğun olduğu dönemi hesap ederek, yedi veya on yedi gün olarak kabul ettikleri anlaşılmaktadır.

Saldırıları süresince, başta bu kabusu ve insanlık dramını yaşayanlar olmak üzere, tüm tarihçiler yağma ve katliamların yaşandığı hususunda ittifak etmişlerdir. Bir kısım tarihçi daha objektif davranarak olayları olduğu gibi aktarmaya çalışırken, diğer bir kısım ise aşırı duygusal davranmışlardır. 13. yy.'da göğüs göğüse çatışmaların yaşandığı büyük bir savaş sonucunda, hiçbir tahribin ve katlin gerçekleşmediğini iddia etmek, en az savaşlar sonrasında ortaya konan abartılarla dolu tarihi malûmatlar kadar mesnetsiz olsa gerektir. Bizim burada açığa kavuşturacağımız müphemlik, asıl hedefin tespiti, gerçek bilançonun ne olduğu ve rivayetler arasındaki tezatlıklardır.

Bazı tarih kitapları, Hülagu ordusunun önüne gelen her şeyi yakıp yıktığını, çocuk ihtiyar demeden milyonların katledildiğini, hatta evlerine sığınan insanların dahi kapıları kırılarak veya yakılarak açılıp öldürüldüğünü, Bağdat'ta az sayıda insanın kaldığını bize aktarmaktadır⁷⁴. Bunlardan bir kısmı, ölü sayısında ihtilâfa düşmüşler ve aşırı abartıya yönelmişlerdir. İbnü'l-Fuâtî ve Zehebî (öl.748/1347), 800.000 kişinin öldürüldüğünü⁷⁵, İbn Kesîr ise ihtilâflara kitabında daha geniş yer vererek, ölü sayısının 800.000 veya 1.800.000 ya da 2.000.000 olarak rivayet edildiğini ifade etmiştir⁷⁶. Ebü'l-Fidâ öldürülenlerin sayısında ihtilâf olduğunu net bir rakamın verilemeyeceğini belirterek "Allah bilir" ifadesini kullanmıştır⁷⁷.

Ölü sayısının on binler üzerinde olması muhtemel olabilir. Ancak, on bin askerin katıldığı savaşta milyonların katli iddiası düşündürücüdür. Irak tarihi ile ilgili eserinde

72) ed-Dûrî saldırı tarihi olarak 10 Şubat'ı göstermektedir. ed-Dûrî, "Bağdat", *DİA*, IV, 432.

73) İbnü'l-Fuâtî, *el-Havâdisü'l-Câmi'a*, s.328 vd.; Reşîdüddîn, *Câmi'u'l-Tevârih*, II, 281-297; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I, 201-202.

74) İbnü'l-Fuâtî, *el-Havâdisü'l-Câmi'a*, s.331; ez-Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b.Osman, *Târîhu'l-İslâm*, Beyrut, 1999 (H.651-660), s.36; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 201-202; İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Ebî Bekr, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, Beyrut, 1986, XII, 358.

75) İbnü'l-Fuâtî, *el-Havâdisü'l-Câmi'a*, s.331; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (H.651-660), s.36.

76) İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 203. Rakamlar arasındaki büyük uçurumun nedenini anlamak oldukça güçtür. örneğin muasır tarihçilerden el-Arîfî ölü sayısının 80.000 olduğunu iddia etmektedir (el-Arîfî, *el-Moğol*, s.219). Bu sayı farkının nedeni, kesreti daha da belirginleştirmek ve dikkat çekmek amacıyla sayıları olağan dışı abartmak olabilir. Zehebî, Hülagu'nun ölüleri saydığına ve adedin 1.800.000'e kadar ulaştığına dair rivayetlerin bulunduğunu ancak kendisinin ölü sayısını 800.000 civarında tahmin ettiğini belirtmektedir. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (H.651-660), s.36.

77) Ebü'l-Fidâ, İsmâil b. Ali, *Târîhu Ebi'l-Fidâ (el-Muhtasâr fi Ahbâri'l-Beşer)*, nşr. Mahmud Deyyûb, Beyrut, 1997, II, 302. Net bir sayı vermemekle birlikte yüz bini aşkın olduğunu söyleyenler de vardır. ed-Dûrî, "Bağdat", *DİA*, IV, 432.

Hasbek, Abbasî döneminde Bağdat şehri surlarının Bâbü'l-Muazzam'dan Bâbü's-Şar-kî'ye kadar uzandığını, bu sınırlar içerisinde ibadethanelerin, evlerin, sarayların ve diğer resmi binaların da bulunduğunu, bu nedenle Bağdat'ta milyonların yaşadığını düşünmenin yanlış olacağını ifade etmektedir. Buna bağlı olarak da iddia edildiği kadar ölü sayısının yüksek rakamlarda verilmesi gerçekçi görünmemektedir⁷⁸.

Moğol orduları, Bağdat'ta güçlü bir mukavemetle karşılaşmamış, aksine yoğun bir kaçış ve bozgun hali yaşamıştır. İki komutan Düveydâr ve Süleyman Şah dahi birlikleri ile beraber gemilere binerek kaçmaya yeltenmişler, ancak köprüler üzerine kurulan man-cıklar sayesinde kaçış yolları tıkanmıştır⁷⁹.

Hülagu altı ayrı ferman yazdırarak kadınların, ilim ehlinin, yaşlıların, kadıların, tüccarların canlarının güvende olduğunu belirtmiş ve fermanları şehrin değişik bölgelerine astırmıştır. Ayrıca Bevvâbetü'l-Halbe kapısından çıkan herkesin emanda olduğunu ilân etmiştir⁸⁰.

Bu teklifin her ne kadar direnci kırmaya yönelik siyasî manevra olduğu düşünülse de, eman kapsamına girenlerin savaşamayacak, aciz kimseler olması fermanın muhtevasında bağışlama mefhumunun yattığını ortaya koymaktadır⁸¹. **İbnü'l-Füvâtî**'nin halifeyle birlikte saraydan çıkanlar⁸² arasından sadece on dört kişinin öldürüldüğüne ilişkin bilgilendirmesi düşkünlerin ve zararsız olanların affedildiğine örnektir⁸³. **el-Kazzâz**, Hülagu'nun, halifenin büyük oğluna dahi oldukça iyi davrandığı, onu üst düzey komutanlarla birlikte Azerbaycan'a gönderdiği, ancak etrafında aleyhine bir kısım Müslümanları toplayıp güç oluşturacağı endişesiyle öldürttüğü görüşünü ortaya atmıştır⁸⁴. **Zehebî** başta olmak üzere bir kısım tarihçi de Hülagu'nun büyük bir iştihakla kızını Emir Ebû Bekr'e vermek istediğini, ancak reddedildiğini rivayet etmektedir⁸⁵. Halifenin en küçük oğlu Mübârek'in, kızları Fatıma, Hatice ve Meryem'in öldürülmemesi⁸⁶, çocuk ihtiyar demeden herkesin katledildiğine dair görüşün abartı olduğunun bir diğer delilidir. Herhalde Moğollar için gelecekte en fazla tehlike teşkil edecek kişiler halife soyundan gelenler olmalıydı.

78) Hasbek, *el-'Irâk fi 'Ahdî'l-Moğol*, s.52.

79) Daha fazla bilgi için bkz. Reşidüddîn, *Câmi'u'l-Tevârîh*, II, 289.

80) Reşidüddîn, *Câmi'u'l-Tevârîh*, II, 289; el-Yûnînî, *Kutbüddîn Ebü'l-Feth Mûsâ b. Muhammed b. Muhammed b. Kutbüddîn, Zeylû Mir'âti'z-Zamân*, Haydarâbâd, 1954, I, 89.

81) Şübbet, Seyyid Hasen, *Hulefâ'ü Beni'l-'Abbâs ve'l-Moğol (İskâtu Bağdâd min Vicheti Nazarin Cedâdetin*, Beyrut, 2001, s.558.

82) Halifeyle birlikte sarayı terk edip sultanın çadırı yanına getirilenlerin sayısında da ihtilâf vardır. Yedi yüz kişi olduğunu (İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 201) veya üç yüz kişi olduğunu belirtenler vardır (Kitapçı, *Moğollar Arasında İslâm*, s.106). Söz konusu bu kişilerin halife akrabası ve ilim ehlinin kimseler olduğu bilinmemektedir.

83) İbnü'l-Füvâtî, *el-Havâdisü'l-Câmi'a*, s.328.

84) el-Kazzâz, *el-Hayâtü's-Siyâsiyye*, s.104.

85) ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, s.35.

86) İbnü'l-Füvâtî, *el-Havâdisü'l-Câmi'a*, s.328; el-Kazzâz, *el-Hayâtü's-Siyâsiyye*, s.575.

Hülagu'nun asıl gayesinin, müesseseleri, İslâm kültürünü ve onun mümessillerini yok etmek olmadığının göstergelerinden bir diğeri de, Halifenin katlini müteakiben aynı gün içerisinde tüm devlet birimlerine, tamamına yakını Müslüman Araplar'dan oluşan eski bürokratları atamasıdır. Örneğin, vezirlik makamına eski vezir İbnü'l-Alkamî (öl.656/1258), divan başkanlığına Fahreddîn Dâmeğânî, Emniyet Genel Müdürlüğüne Bahadır Şihne, Bağdat'ın doğu bölümü valiliğine Necmeddîn Ebû Ca'fer⁸⁷, Kadı'l-Kudatlığa Nizâmeddîn Abdülmü'min Bendecânî⁸⁸, haciblik görevine Tâceddîn Alî İbnü'd-Devâmî getirilmişti⁸⁹. Bunlar dışında ismini saymaya gerek duymadığımız daha birçok üst düzey bürokrat ve bilim adamı görevine devam etmiştir⁹⁰.

Tamamıyla Bağdat'ı yok etmek niyetiyle geldiği iddia edilen Hülagu'nun, kurumların ve çalışanların aynı şekilde devamına müsaade etmesi çelişki değil midir? Şayet bunu halka hoş görünme ve taraftar toplama politikası olarak düşünürsek, yüz binlerin hatta milyonların katledildiği, kütüphanelerin, ilim merkezlerinin yıkıldığı, taş üstünde taş kalmayan bir şehirde bu iyi niyetin kime gösterileceği sorusu aklımıza gelir.

İhtilâf ve çelişkilerle dolu diğer bir konu da halife Müsta'sım Billah'ın katlediliş biçimidir. Araştırma konumuzun dışında kalan bu olay ayrı bir makale konusu olacak kadar karmaşık ve uzundur. Ancak, belki yüzlerin, binlerin önünde vukuu ittifakla kabul edilen katlin çok farklı varyantlarla aktarılması, gerçekliği sabit olmayan kütüphane ve kitapların yok edilişi ile ilgili rivayetlere daha temkinli yaklaşılması gerektiği hususunda mukayese imkânı sağlayacaktır. Müsta'sım'ın katliyle ilgili, askerlerin ayağının altında çiğnenmekten, çuval içerisine konarak Dicle nehrine atılıp boğularak ölmesine kadar, birçok farklı görüş mevcuttur⁹¹. Tarihçi Boyle araştırmasında, kaynaklardaki bu farklı anlatımları, dağınık bilgi kıvrıntılarını toplu hale getirmiştir⁹².

Bağdat'ın genel olarak hangi ölçüde tahrip edildiğini daha iyi kavrayabilmek için savaş öncesi dönemle sonrası arasında mukayesede bulunmak, yüzde yüz olmasa da doğru bilgilere ulaşmamızı sağlayacaktır. Genel hatlarıyla sınırlarını çizmeye çalışacağımız yıkımın ve yok edişin içerisinde kütüphanenin durumu açıklığa kavuşmuş olacaktır.

Saldırı öncesi sur içerisinde yer alan meskûn mahaller tek tek şöyle isimlendirilmekteydi: *Sûku's-Selâsâ, Bâbü'l-Ezec Mahallesi, Me'mûniyye Mahallesi, İbn Rezîn Çarşısı, Muktediyye Mahallesi, Muhtâre Mahallesi, Zafer Çarşısı, Kadı Çarşısı, Ebû Şahm Çarşısı, Kubeybât Mahallesi, Basaliyye Mahallesi, Kafatü'l-Acem Mahallesi, Dârü'r-Rakîk Çarşısı, Nehrî'l-Muallâ, Ca'feriyye, Kureyye ve Halbe*⁹³.

87) Bu şahıs daha önce halifenin çalışanları arsında yer almaktaydı (*İkbâl, Târîhu'l-Moğol*, s.202-203)

88) Bağdat'ın işgali öncesi aynı görevi sürdürmüştür (Şübber, *Hulefâ'ü Beni'l-Abbâs*, s.575).

89) Reşîdüddîn, *Câmi'u'r-Tevârih*, II, 295.

90) el-A'sem, a.g.m., s.299; el-Kazzâz, *el-Hayâtü's-Siyâsiyye*, s.575.

91) Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 302; el-Yûnîni, *Zeylû Mir'âti'z-Zamân*, I, 85.

92) Daha geniş bilgi için bkz. Boyle, John Andrew, "Death of the Last Abbasid Caliph", *Journal of Semitic Studies*, vol.6, No: 2, p.199.

93) Hasbek, *el-'Irâk fî 'Ahdî'l-Moğol*, s.60.

Merâsîdü'l-İttilâ' yazarı, Bağdat'ın istilâsından hemen sonra burada bulunmuş ve doğu mahallelerini birer birer ele alıp, sağlam mı yoksa harabe mi olduğunu beyan etmiştir. Müellifin vermiş olduğu bilgiler çok değerli olup, mahallelerin çoğunlukla aynı şekliyle varlığını sürdürdüğünü ve harap olmadığını, az sayıdaki binaların yıkıma uğradığını ortaya koymaktadır. Mahallelerin durumuyla ilgili şu bilgileri aktarmaktadır:

“*Sûku's-Selâsâ, Bağdat'ın en düzenli çarşılarındandı*⁹⁴. *Me'mûniyye Mahallesi, Bâbü'l-Ezec ve Nehrî'l-Mualla arasında geniş uzun ve büyük bir mahalleydi*⁹⁵. *Bâbü'l-Ezec, Bağdat'ın doğusunda içerisinde birçok çarşıların bulunduğu büyük mahalleydi*⁹⁶. *İbn Rezîn Çarşısı, Bağdatlılar tarafından “Bostan” olarak isimlendirilmekte ve şehir merkezine en yakın mahaldi*...⁹⁷”

Müellif, savaş öncesi dönemde varlığından bahsettiğimiz mahalle ve çarşıların ne kadar ihtişamla varlıklarını sürdürmekte olduklarını sıralamaya devam etmiştir⁹⁸. Söz halifenin ikamet ettiği saraylara gelince, bu saraylardan sadece Dârü'r-Reyhânî isimli halife sarayının tahrip edildiği, bahçesi dışında sağlam bir yerinin bulunmadığı belirtilirken⁹⁹, Kasru Meydân Hâlis, Dârü Sûkî't-Temr, Dârü's-Şecere, Dârü'l-Murabbaa gibi sarayların aynı biçimde varlığını sürdürdüğü, herhangi bir yıkım teşebbüsüyle karşılaşmadığı ifade edilmiştir¹⁰⁰.

Görgü tanığı olarak kabul edebileceğimiz müellifin ifadeleri, savaşın kaçınılmaz sonucu olan küçük birtakım yıkımlar dışında kasıtlı olarak yıkma ve yakma eylemlerine girilmediğini doğrulamaktadır. Bir diğer muasır görgü tanığı olan İbnü'l-Fuvatî de halife sarayı, vezir Düveydâr'ın evi, Nizâmiyye Medresesi, kütüphanenin yer aldığı Müstansiriyye Medresesi gibi birçok binanın mevcudiyetini koruduğunu, ancak Halife Camii'nin kısmen zarar görmeye birlikte akabinde restore edildiğini bize nakletmektedir¹⁰¹.

Ünlü seyyah İbn Battûta (öl.779/1377) yaklaşık olarak 727/1326'da Bağdat'ı ziyaret etmiş ve izlenimlerini tüm çıplaklığıyla *Tuhfetü'n-Nuzzâr* isimli eserinde nakletmiştir. İbn Battûta, Dicle üzerinde iki ayrı köprü bulunduğunu¹⁰² ve üzerlerinden insanların sürekli Bağdat'ın her iki tarafına gelip gittiklerini, bütün sanatların icra edildiği *Sû-*

94) el-Bağdâdî, Safiyüddîn Abdülmü'min b. Abdülhak, *Merâsîdü'l-İttilâ' 'alâ Esmâ'i'l-Emkine ve'l-Bikâ'*, Beyrut, 1992, I, 898.

95) Abdülmü'min, *Merâsîd*, III, 1222.

96) Abdülmü'min, *Merâsîd*, I, 65.

97) Abdülmü'min, *Merâsîd*, III, 1071.

98) Bağdat'ın doğu bölümünde yer alan mahallerin ve çarşıların genel durumu hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülmü'min, *Merâsîd*, I, 202, 336, 417; II, 506; III, 1239, 1071, 1066, 1110, 773, 1406, 1101.

99) Abdülmü'min, *Merâsîd*, II, 506.

100) Abdülmü'min, *Merâsîd*, II, 508; krş. Hasbek, *el-'Irâk fi 'Ahdî'l-Moğol*, s.61-62.

101) İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Câmi'a*, s.330, 333, 371, 376, 390.

102) Bu iki köprüünün, Bağdat'ın fethi öncesi Hülagu'nun yaptırmış olduğu köprüler olması muhtemeldir. Reşîdüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, II, 288.

ku's-Selâsâ''nin oldukça düzenli bir çarşı olduğunu, şehrin ortasında Nizâmiyye Medresesinin, sonunda ise Müstansırıyye Medresesinin yer aldığını, ayrıca üç ayrı Cuma Mescidi bulunup, onlardan birinin de saraya bitişik olan Halife Mescidi olduğunu beyan etmiştir. **İbn Battûta**, bir kısım tarihçilerin yıkıldığını söyledikleri Halife Mescidinin bazı bölümlerinin tamire ihtiyacı olmakla birlikte, büyüleyici ihtişamını koruduğunu hayranlıkla dile getirmiştir. Sahabe kabirlerinin yerle bir edildiği iddiasını çürütecek biçimde **İbn Battûta**, halife Müsta'sım da dahil, tüm Abbasî halifelerinin kabirlerinin aynı şekilde var olduğunu bize aktarmaktadır¹⁰³.

Yaklaşık İbn Battûta'dan 13 yıl sonra Bağdat'a gelen ve orada bir süre yaşayan Hamdullah el-Müstevfî el-Kazvîni (öl.740/1340), şehrin en güzel yerleri olarak vasıflandırdığı bir çok önemli binaların ismini saymaktadır. Bunlar arasında Nizâmiyye ve Müstansırıyye medreseleri başı çekmektedir. Ayrıca, halife kabirlerinin varlığını teyit etmiştir¹⁰⁴. Yine İbn Fazlullah el-Ömerî (öl.749/1348) halife sarayları, medreseler gibi birçok görkemli binaların Dicle nehri boyunca uzandığına işaret etmektedir¹⁰⁵.

Bilgi aktarımında siyasî, dinî vb. kaygılardan en fazla uzak olduğunu düşünmek durumunda olduğumuz gezginlerin ifadelerinden açık bir biçimde anlaşıldığı gibi, Moğol saldırısı sonucu her tarafın yakılıp yıkıldığı iddiası gerçeklikten uzaktır¹⁰⁶. Kısmî tahribata uğramış binalar ise kısa sürede onarılabilecek niteliktedir.

Kendimize, akılları kuralayan şu suali de sormamız gerektiği kanısındayız: Her ne kadar ileri boyutta olmasa da mevcut tahribat tamamıyla Moğol güçlerinin eseri midir? Yoksa, saldırı öncesi yıllarda Bağdat'a zarar verebilecek tabii veya insan faktörüne dayanan etkin güçlerin varlığı söz konusu mudur?

H. 578/M.1182 yılından itibaren üç yıl süreli seyahate çıkan gezgin **İbn Cübeyr** (öl.614/1217), Bağdat'a ulaştığında, Dicle'nin batı cenahında kalan bölümün tamamıyla harabe halde olduğunu, oysa daha önceleri buranın mamur bulunduğunu bildirmektedir. Doğu kısmının ise, yeni inşa edilmiş olmakla birlikte istilâ neticesinde¹⁰⁷ tahrip edildiğine dikkatleri çekmektedir¹⁰⁸.

Mu'cemü'l-Büldân sahibi **Yâkût el-Hamevî** (öl.626/1229) de Bağdat'taki bazı mekânların hâlihazırdaki yıkık durumlarından söz etmektedir. Rusâfe ile Nehrü'l-Muallâ arasında *el-Muharrim* ismiyle anılan bölge Büveyhî ve Selçuklu sultanlarının karargâhı idi. H.587/ M.1191'de Nâsır Lidîfillah (hl.575-622/1180-1225) bu yerleşim yerini yık-

103) İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta (Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâ'ibi'l-Emsâr ve 'Acâ'ibi'l-Esfâr)*, nşr. Ali Müntasar el-Kettâni, Beyrut, 1985, s. 242-246.

104) el-Kazvîni, Hamdullah el-Müstevfî *Nüzhetü'l-Kulüb*' dan naklen: Hasbek, *el-'Irâk fî 'Ahdi'l-Moğol*, s.63; Özdemir, Moğol İstilâsı, s.168.

105) el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 331 vd.

106) ed-Durî, "Bağdat", *DİA.*, IV, 432.

107) Müellifin sözünü ettiği istilâ büyük olasılıkla iç karışıklık neticesinde patlak veren çatışmalardı.

108) İbn Cübeyr, Muhammed b. Ahmed, *Rihletü İbn Cübeyr*, Beyrut, 1959, s.200-201.

mıştır¹⁰⁹. Ayrıca, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in (öl.241/856) kabrinin bulunduğu ve Moğol saldırısına uğradığı iddia edilen Mûsâ Kâzım Şehitliğine sınır olan Bâbü't-Tibn¹¹⁰, meşhur Dârü'r-Rakîk Caddesi¹¹¹ vb. birçok mahallin harabe olduğunu bizlere nakletmektedir.

Bu dönemde Sünnî, Şia, Yahudi, Hristiyan gibi değişik unsurları bünyesinde barındıran Bağdat, Moğol saldırısından çok daha ileri düzeyde fitne ve çatışmalara ev sahipliği yapmaktaydı¹¹². **İbn Cübeyr** ve **Yâkût el-Hamevî** gibi tarihçilerin beyanlarından, harabe halde olduklarını öne sürdükleri bölgelerin çoğunluğunun iç savaş nedeniyle bu duruma geldiğini anlamaktayız. **Ebü'l-Fidâ**'nın naklettiği olay bu iddiaları teyit eder mahiyettedir. Moğol saldırısından bir yıl önce H. 655/M.1257'de âdet olduğu üzere şiiilerle sünnîler arasında ortaya çıkan fitne sonucu, Halifenin büyük oğlu Ebû Bekr ve Rüküddîn Düveydâr'ın askerlerine emriyle Kerh'in altı üstüne getirilmiş, kadınlara tecavüz edilmiş, vezir İbnü'l-Alkamî'nin oturmuş olduğu eve bitişik olan evler dahi yıkılmıştır¹¹³. Her ne kadar rivayette, Şia masumiyetinin yansımalarını hissetsek de, bu talan ve yağma, Rafizî olan vezir İbnü'l-Alkamî'nin Hülagü ile ittifakının başlangıcı olmuştur.

İç karışıklıklarının yanında, tabii felâketlerin de Bağdat'ın bir kısım bölgelerine zarar verdiği anlaşılmaktadır. H.654/M.1255 yılında Dicle nehrinin taşması sonucu Bağdat'ın neredeyse tamamına yakını sular altında kalmıştır. Bu sel felâketini yaşayan **İbnü'l-Fuvafî**, halkın şehir içi ulaşımını kayıkla sağlamak zorunda kalacak kadar güç duruma düştüklerini anlatmaktadır. Halifenin evi tamamıyla su ile dolmuş, önemli merkezlerden Divan-ı Zimâm da sular altında kalmıştı. Nizâmiyye Medresesinde ise suyun yüksekliği dört ziraya kadar yükselmişti. Halk namazı Müstansiriyye Medresesinde kılmakta idi. Bu da gösteriyor ki Müstansiriyye bazı yerlere göre daha yüksek bir bölgede kurulmuştu¹¹⁴. **İbnü'l-Fuvafî**, kütüphanenin sel felâketi sonundaki durumu hakkında burada da bilgi vermemiştir. Sel felâketinin Bağdat'a kısmî de olsa zarar verdiği anlaşılmaktadır. **el-Kazzâz**, 12370 evin harap bir vaziyette olduğunu ve bunların imarı konusunda halifenin hiçbir adım atmadığını belirtse de, bu rakamın ihtiyatla karşılanması gerektiğini düşünüyoruz¹¹⁵.

Şu gerçek çok net bir biçimde ortaya çıkmaktadır ki Bağdat, Moğol istilâsı öncesi güllük gülistanlık ve dört yanı mamur bir şehir değildi. Bu durum bilinmesine rağmen,

109) Yâkût b. Abdullâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, Beyrut, t.y., V, 71.

110) Yâkût, *Mu'cemu'l-Büldân*, I, 306.

111) Yâkût, *Mu'cemu'l-Büldân*, III, 307. Daha fazla bilgi için aynı eserde Bağdat mahalle ve çarşı isimlerinin zikredildiği bölümlere bakınız.

112) el-Arîfî, *el-Moğol*, s.2,15-216.

113) Ebü'l-Fidâ, *Muhtasar*, II, 302; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 201; el-Yûnîni, *Zeyli Mir'âti'z-Zamân*, I, 87; el-Arîfî, *el-Moğol*, s.215; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm* (H.651-660), s.34; ed-Durî, "Bağdat", *DİA*, IV, 431.

114) İbnü'l-Fuvafî, *el-Havâdisü'l-Câmi'a*, s.217-219; ed-Durî, "Bağdat", *DİA*, IV, 431.

115) el-Kazzâz, *el-Hayâtü's-Siyâsiyye*, s.108.

öncesiyle sonrasıyla, tüm mesuliyeti Moğollara ve hükümdarlarına yüklemek, yerinde ve zamanında iyi bir suçlunun bulunduğuna işarettir.

Her ne kadar hatasını telâfi ve katledilen masum insanların affını dileme isteği gibi görünse de Hülagu, savaş bitip Hemedan'a döndükten hemen sonra 3.000 kişilik bir grubu Bağdat'ın yeniden yapılanması için görevlendirmiştir. Emir yardımcılığına getirilen İmâdüddîn Ömer el-Kazvînî (öl.699/1300) emrindeki görevlilerle birlikte, mescitleri, medreseleri kısa sürede onarmıştır. Bir yıldan daha az bir süre görevde kalan el-Kazvînî'nin, fukaha, ulema ve tasavvuf ehlini korumak suretiyle savaş şehri barış şehri haline dönüştürdüğü anlaşılmaktadır¹¹⁶ Şehre ve sakinlerine gösterilen alâka halkı o derece memnun etmiştir ki "*Bağdat Trajedisi*" isimli meşhur kasideyle Bağdat'a Moğol istilâsı sonrası ağıt yakan Şemseddîn Kûfî el-Hâşimî dahi İmâdüddîn'i, kaleme aldığı bir başka kasidesinde, barış ve esenlik abidesi olarak takdim etmiştir. Oldukça uzun olan kaside şu ifadelerle başlamıştır: "*Ey Yücelik sahibi! Ey İmâdüddîn! Ey Kral! Hayatı adil olarak isimlendirilen...*"¹¹⁷

H. 657/M.1258'de İmâdüddîn Kazvînî'nin yerine göreve getirilen Alâaddîn el-Cüveynî, selefi tarafından şehrin onarımının tamamlanması nedeniyle yeni reformları hayata geçirmiştir. Yeni eğitim müesseseleri inşa etmiş, Fırat nehrinden kanal açılarak Kûfe'ye su akıtılmış, telif hareketleri ve müellifler desteklenmiştir¹¹⁸.

Sonuç

Yapılan tespitler ve sentezlemeler ışığında anlaşılan o ki tarih, tek başına kendi içerisinde doğru ve yanlış bir birinden ayrılabilecek erke sahip değildir. Ayrıca onu, tamıyla gerçeklikler bütünü olarak algılama ve her aktarımı da baş tacı etme şansımız söz konusu değildir. Başlangıçta izaha çalıştığımız kaygı ve endişeler tarihin akışını olması gereken değil, olması istenen şekle sokmuştur. Fakat her şeye rağmen tarih, zengin mirası ve objektif tarih yorumcusu sayesinde hakikati itirafla yüz yüze kalmıştır.

Başlangıçtaki Bağdat Kütüphanesinin yakılması ve kitapların yok ediliş biçimlerine dair yoğun ihtilâfları araştırma çabası, bir anda bizi olayın gerçekleşip gerçekleşmediği problemini tartışma noktasına getirdi. Yani bu çalışma süresince, zihindeki kurguların tarihe doğrulanmasının aksine, tarihin kendi doğrularını haykırışı ön plâna çıkmıştır. Kitapların yok edilişi ile ilgili negatif rivayetleri mantuksal olasılık açısından ele almadan, yani iç tenkitten önce rivayet halkasındaki kopukluklara, savaş öncesi ve sonrası şiddetin ve yıkımın miktarına, istilâcı güçlerin ilmi ve kültürel değerlere bakış açısına, işgal öncesi ile sonrası arasındaki karşılaştırmalara yer vermek suretiyle, tahribin boyutunu ve bu tahribat içerisinde kütüphane ve kitapların akıbetini tüm çıplaklığıyla ortaya koymaya çalıştık.

116) Reşidüddîn, *Câmi'u'l-Tevârih*, II, 295; Şübber, *Hulefâ'ü Beni'l-'Abbâs*, s.577.

117) İbnü'l-Fuvâtî, *el-Havâdisü'l-Câmi'a*, s.146.

118) Şübber, *Hulefâ'ü Beni'l-'Abbâs*, s.577.

Bütün renkleri bünyesinde barındıran Bağdat'ın volkanik patlamayı andıran bu facadan sonra baskın dinamiklerinin ortaya çıkması ve tüm kesimlerin içerisindeki gizli duygularını dışa dökme çabası, tarihî olayın gerçekliğine vakıf olmayı zorlaştıran en önemli faktör olmuştur.

Moğollar; Nasturîler, Yakubîler ve Ermeniler'in gözündeki, zulmedilmiş Hristiyanların intikamcılığı ve ilâhî kurtarıcılığı olarak kabul edilmekteydi. Hülagu'nun eşi Dokuz (Tukuz) Hatun'un Hristiyan olması, Abbâsî hilâfetinden ele geçirilen ganimetlerin bir kısmının Bağdat Hristiyanları arasında dağıtılmasına varacak kadar toleranslı davranılmasına sebep olmuştur¹¹⁹. Doğal netice olarak özellikle Hristiyan tarihçiler, Bağdat'ın kuruluşundan 515 yıl sonra ilk defa zımmî statünün dışına çıkarak gönüllerinde büyütükleri kini ve nefreti avazları çıktığı kadar haykırmışlardır¹²⁰. Örneğin Bizans kralı, Hülagu ve eşine gönderdiği mektupta şu ifadeyi kullanmaktadır: "*Allah o ikisini (Hülagu ve Tukuz Hatun) Hristiyanların intikamı için hazırladı.*"¹²¹ Yine Müslüman aleyhtarlığıyla tanınan ve Doğu tarihiyle ilgili eser vermiş olan Ermeni Kralı **Hethum/Hayton**¹²² (653-656/1254-1257), Moğollarla işbirliğine girmiş, bu nedenle Moğollar'ın işgal ettiği topraklara kadar gelmiştir. Sonuç olarak düşündüklerini fiiliyatta yerine getirme imkânı bulamasa da, özellikle Halifenin katli meselesinde eliyle gerçekleştiremediklerini, tarihî rivayetlerinde kalemini kullanarak Moğollara hamletmiştir¹²³. Bir diğer meşhur Ermeni tarihçi Kantzaglı (Genceli) **Kirakos/Kiragos** (1201-1272) keskin ifadelerle Müslümanları aşağılama yoluna gitmiştir. Kendi notlarından aktaracağımız şu ifadelerin subjektif tarihçiliğe güzel bir örnek olduğunu düşünüyoruz: "*.....İmparatorluk (Abbâsîler) doymak bilmeyen bir sülük misali, bütün dünyayı yutmuştu. O zaman aldığı her şeyi geri verdi. Döktüğü kan için, işlediği günah için cezalandırılmış oluyordu. Haksızlıklarının ölçüsü taşmıştı. Müslümanların zulmü altı yüz kırk yedi yıl devam etmişti*"¹²⁴. Tarihçiden ziyade yargıç ifadelerine benzeyen bu satırların sahibi olan tarihçinin işgal esnasındaki anlatımlarının tarafsız olduğu düşünülemez. Kıymetli eserinden istifade ettiğimiz muasır tarihçi **Grousset** dahi Bağdat'ın düşüşü sonrası diğer Müslüman hükümdarların Hülagu Han'a itaatlarını bildirmelerini aşağılayıcı bir üslûpla dile getirmiş-

119) Reşidüddîn, *Câmi'u'l-Tevârih*, II, 295 vd.; krş. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.340-341.

120) Oysa, 1245-1247 yılları arasında Papa tarafından Moğol hükümdarına elçi olarak gönderilen Hristiyan vaiz Plano Carpini seyahatnamesinde Moğollar'ın Hristiyan Batı dünyasına düzenlenmeleri muhtemel saldırıya karşı top yekûn bir direnişe geçilmesi gerektiğini, Moğolların barbar bir millet olduğunu, yapmış oldukları zulümleri abartılı bir biçimde uzun uzadıya anlatmıştır. Bkz. Carpini, Johann de Plano, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme*, çev. Ergin Ayan, Trabzon, 2000, s. 93-103.

121) el-Arîfî, *el-Moğol*, s.221.

122) *La Flor des Estoires de la Terre d'Orient* isimli Doğu tarihi ile ilgili eseri farklı dillere tercüme edilmiştir.

123) el-Gâmîdî, Muhammed Huzeyfe, *el-'Irâk ve'l-Moğol*, Dârü'n-Nehdatî'l-İslâmiyye, 1991, s.279.

124) Kirakos, *Nation of the Archers (the Mongols)*, Grousset (*Bozkır İmparatorluğu*, s.340)'den naklen. Daha geniş bilgi için, İbnü'l-İbrî ismiyle meşhur olan Süryânî müellifin *Târîhu Muhtasari'd-Düvel* isimli kitabına bakınız.

tir. Bu durum mütercimim sabrını taşımış olacak ki dipnot düşerek uyarılarda bulunma ihtiyacı hissetmiştir¹²⁵.

Bu sevinç çılgınlıkları arasındaki abartılara mukabil, Müslüman tarihçilerin de, içine düştükleri hezeyanın etkisiyle karşı tarafı aratmayacak derecede aşırı duygusal davrandıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Yaşam biçimlerinin ve dinî itikatlarının parçası olan hilâfetin yok edilişi, belki de onlar için Bağdat gibi birçok şehrin tamamıyla yok olmasından daha ağır tahribe yol açmıştır. Fakat bu psikolojik çöküntünün dışavurumu, ancak karşı tarafın zalimane tavırlarının abartılı bir biçimde deşifre edilmesiyle belirginleşmiştir. Buna en güzel örnek **İbnü'l-Esîr**'in şu ifadelerinde yer almaktadır. "*Keşke anam beni doğurmamış olsaydı da bu günleri görmemiş olsaydım. Keşke bu olaylar patlak vermeden ölüp gitseydim, unutulup yok olsaydım*"¹²⁶. **İbn Kesîr** de Moğollarla ittifak içerisine girdiğini düşündüğü, vezir İbnü'l-Alkamî adı altında tüm Şîa'yı ve Moğolları lânetlemekte, üzüntüsünü aşırı sert ifadelerle dile getirmektedir¹²⁷.

Her iki cihette yer alan tarihçilerin kendilerini sevinç ve hüznün açısından ağır psikolojik etki altında hissettikleri bir ortamda tarafsız olduklarını düşünmek yersiz olur. Kanaatimize göre, Bağdat'ın yıkımıyla ilgili, bu derece uç görüşlerin gündeme getirilmesinin altında yatan temel etken bu olsa gerektir. Karşılaştırmalı olarak tüm verilerin yorumlanması sonucunda kütüphanenin yok edilmesinin ortaya atılma sebebini de bu kapsam içerisinde değerlendirmek gerekir. Bir tarafta Moğol askerlerinden daha fazla kahraman edasına bürünen bir grup, diğer tarafta ise, güçlerine rağmen, Selçuklu ve Büveyhîler gibi siyasî otoritelerin saygı duyduğu hilâfete karşı Moğolların sert tavrını içlerine sindiremeyen başka bir grup... İşte bu iki tarafta yer alan bir çok tarihçinin, kütüphane örneğinde olduğu gibi tarihi, bilgilendirmeden öte, propagandaya yönelik araç olarak kullanması, Bağdat istilâsında bir çok olayın çarpıtılmasına veya abartılmasına sebebiyet vermiştir. Nesneliliğiyle var olması gereken tarih, böylece göreceli yaklaşımların esiri olmuştur.

125) Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.342.

126) İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, XII, 358.

127) İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 203.